

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228149

UNIVERSAL
LIBRARY

زبور

اقبال

جملہ تفوق معنی ترجمہ وغیرہ کنی جاویداقبال خلف الصدق علامہ ڈاکٹر محمد اقبال علیہ الرحمۃ محفوظ ہیں

طبع اول

جون ۱۹۲۷ء
(دو ہزار)

طبع دوم

اپریل ۱۹۲۷ء
(ایک ہزار چار سو)

طبع سوم

ستمبر ۱۹۲۷ء
(دو ہزار)

ڈیپوٹنگ آفیسر محمد حسین ایف۔ اے۔

عزیز

اقبال

بخوانند کتابِ بُور

می شود پرده چشم پر کا ہے گا ہے
 دیدہ ام ہر دو جہاں را بنگا ہے گا ہے
 وادی عشق بسے دور و درازا ہست و لے
 طے شود جادہ صد سالہ آہے گا ہے
 در طلب کوش و مدہ دامن مٹید ز دست
 دو لختے ہست کہ یابی سر را ہے گا ہے!

عجیب زبور

حصه اول

ز برون در گذشتم ز درون خانه گفتم با
سخن نگفتم را چه قلم درانه گفتم با

دعا

یارب درونِ سینہ دلِ باخبر بدہ
 در بادہ نشتر را نگرم آن نطنر بدہ
 این بندہ را کہ با نفسِ دیگران نزہت
 یک آہ خانہ زاد مثلِ ساحلِ سحر بدہ
 سیلم، مرا بجوئے تنک مایہٴ مہیچ!
 جولا ننگے بوادی و کوه و کمر بدہ!
 سازی اگر حریفِ یم بیکراں مرا
 با اضطرابِ موج سکون گم بدہ

شاهین من بصیدِ بلنگان گداشتی!
 ہمت بلند و جنگل ازین تین تر بدہ
 رستم کہ طائرانِ حرم را کنم شکار
 تیرے کہ نافرگندہ فتد کارگر بدہ
 خاکم بہ نورِ نعمتہ داود بر فروز
 ہر ذرّہ مرا پر و بالِ شہر بدہ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱

عشقِ شورانگیز را ہر جاہدہ در کونے تو برد
 بر تلاشِ خود چہ می نازد کہ رہ سوائے تو بردا

دروینِ سینہٴ ماسوزِ آرزو ز کجاست؟
 سبوزِ ماستِ ولے بادہ در سبوزِ کجاست؟
 گر فتمِ این کہ جاں خاک و ماکفِ خاکیم
 بہ ذرّہ ذرّہ ما دردِ جستجو ز کجاست؟
 نگاہِ ما بگریبانِ کمکشاں افتد
 جنونِ ما ز کجاست شورِ ہاے و ہونِ کجاست؟

۳

غزل سراے و نواہائے رفتہ باز آور
 باین فسرده دلاں حرفِ دل نوازا آور
 کنشت و کعبہ و تختانہ و کلیسا را
 ہزار رفتنہ ازاں چشمِ نیم باز آور
 ز بادۂ کہ بخاکِ من آتشتے آمیخت
 پیالہ بجوانانِ نونیا ز آور را
 نے کہ دل ز نوایش بسینہ می رقصد
 مے کہ شیشہ جاں رادہ گداز آور
 بہ نیتانِ عجم بادِ صبح دم تیز است
 شدارۂ کہ فرومی چپکد ز ساز آور

۴

اے کہ زمین منرودہ گرمی آہ و نالہ را
 زندہ کن از صداے من خاکِ ہزار سالہ را!
 بادلِ ماچہا کنی! تو کہ ببادہ حیات
 مستی شوق می دہی آب و گلِ پیالہ را
 غنچہ دل گرفتہ را از نفسم گرہ کشاے
 تازہ کن از بیم من داغِ درونِ لالہ را
 می گذر و خیالِ من از مہ و مہر و مشتری!
 تو بکیمس چہ خفتہ صید کن این غزالہ را
 خواجہ من! نگاہ دارا بروئے گدائے خویش
 آنکہ ز جوئے دیگران پرنکند پیالہ را

۵

از مشتِ نبارِ ماصد ناله برانگیزی
 نزدیک تراز جانی باخوے کم آہی زنی!
 در موجِ صبا پنهان دزدیدہ بباغ آئی
 در بوئے گل آہی زنی باغخچہ در آویزی!
 مغرب ز تو بیگانہ بمشرق ہمہ افسانہ
 وقت است کہ در عالم نقشِ دگر انگیزی!
 آئینس کہ بر درار و سودا سئے جمانگیری
 تسکینِ جنونش کن با نشترِ چنگیزی!

من بسندہ بے قیدم شاید کہ گریزم باز
 این طرہ پھیپاں را در گردنم آویزی
 جسزنا لہ نمی دانم گوشت غزل خونم
 این حسیت کہ چوں شبنم بر سینہ من آویزی

۶

من اگر چہ تیرہ خاکم دیکے است برگ و سازم
 بنظر آہِ جمالے چو ستارہ دیدہ بازم
 بہ ہوائے زخمۂ تو ہمہ نالہ خموشم
 تو بایں گماں کہ شاید ز نوافقادہ سازم
 بغمیرم آں چپاں کن کہ ز شعلہ نوائے
 دلِ خاکیاں منورم دلِ نوریان گزارم
 تب و تابِ فطرتِ ما ز نیاز مندی ما
 تو خدائے بے نیازی نرسی بسوز و سازم!
 بجسے عیاں نکر دم ز کسے نہاں نکر دم
 غزلِ اینچنان سردم کہ بروں نقاد را زرم!

۷

بصدائے درد مندے بنوائے پذیرے
 تجم زندگی کشادم بجانِ تشنہ میرے!
 تو بروئے بے نوائے درآں جہاں کشادی
 کہ ہنوز آرزویش نہ دمیدہ در ضمیرے!
 ز نگاہِ سرمہ سائے بدل و جگرِ سیدی
 چہ نگاہِ سرمہ سائے ادو نشانہ زد بہ تیرے!
 بنگاہِ نارِ سائیم چہ بہارِ جلوہ دادی
 کہ باغِ دروغِ نالم چو تدر و نو صفیرے
 چہ عجب اگر دو سلطان بہ ولایتے نہ گنجد
 عجب ایں کہ می ننگب بدو عالمے فقیرے!

بر سر کفرو دین فتنان رحمتِ عامِ خویش را
 بند نقاب برکش ماهِ تمامِ خویش را
 زمرمه کهن سراے، گردش باد و تیز کن
 باز به بزم مانگر، آتشِ حرامِ خویش را
 دام زگیسواں بدوش زحمتِ گلستانِ بی
 صیدِ پیرانمی کنی طائرِ بامِ خویش را
 ریگِ عراق منتظر کشتِ حبارِ تشنه کرم
 خونِ حسین بازده کوفه و شامِ خویش را

دوش برابیر زند، راه یگانه طے کند
 می نهد بدست کس عشق زمام خویش را
 ناله باستان دیر بنجیب رانده می زدم
 تا بحر مشنا ختم راه و دستام خویش را
 قافله بهار را طائر پیش رس نگر
 آنکه بخلوت قفس گفت پیام خویش را

۹

نوائے من ازاں پر سوز و بیاک و غم انگیز است
 بخاشاکم شرار افتاد و بادِ صبحدم تیز است
 ندارد عشق سامانے و لیکن تیشہ دارد
 خراشد سینہ کسار و پاک از خون پرور بہت
 مراد دل خلید این نکستہ از مرداد دانے
 ز معشوقاں نگہ کاری تر از حرفِ لاویز است!
 بباہینم بباہیکدم نشیں کز در و مجوری
 تہی پیمانہ بزم ترا پیمانہ لبریز بہت
 بہستان جلوہ داوم آتش داغ جدائی را
 نسیمش تیز ترمی سازد و شبنم غلط ریز است!

اشارتہائے پنہاں خانماں برہم زند لیکن
 مرا آن عنمرہ می باید کہ بیباک است خونریز بہت
 نشیمن ہر دور اور آب و گل لیکن چہ راز است این
 خرد را عجتِ گلِ خوشتر آید، دل کم آمیز است
 مرا بنگر کہ در ہندوستان دیگر نمے بسینی
 برہمن زادہ رمز آشنائے روم و تبریز است

۱۵۷

دل و دیدہ کہ دارم ہمہ لذتِ نطنارہ
 چہ گنہ اگر ترا شمعِ صنمے ز سنگِ خارہ
 تو بجلوہ درفتابی کہ نگاہ برنتابی
 مہمین! اگر نسا لم تو بگو دگر چہ چارہ!
 چہ شود اگر حسرا می بسرائے کاروانے
 کہ متاعِ نار و آتش دکنے سمت پارہ پارہ
 غزلے ز دم کہ شاید بنواسترام آید
 تیپِ شعلہ کم نگر دوزگستینِ شرارہ
 دل زندہ کہ دادی بہ حجاب در سازد
 ننگے بدہ کہ بیند شرے بسنگِ خارہ

ہر پارہٴ دلم را از سرِ او نصیبے
 غمِ خود چیاں نہادی بدلِ ہزار پارہ!

نکتہ سفینہٴ کس بہیم بلبند موحے
 خطرے کہ عشقِ بیند سلامتِ کنارہ!

بشکوہ بے نیازی ز خدا یگان گذشتم
 صفتِ مہِ تمامے کہ گذشت بر ستارہ!

۱۱

گرچه شاہین خرد بر سر پروازے هست
اندیں باویہ پنہاں فتدر اندازے هست
آنچہ از کار فرو بستہ گرہ بکشد
ہست و در حوصلہ ز فرمہ پروازے هست
تاب گفتار اگر هست شناسائے نیست
واسے آل بندہ کہ در سینتہ اولیٰ ہے هست
گرچہ چہ سگوندہ بجمد سوز مرا سوختہ اند
اے خوشالذت آل سوز کہ ہم مانے هست

مردہ حسنا کیم و سزاوارِ دلِ زندہ شدیم!
 این دلِ زندہ و ما! کارِ خدا سازے بہت!
 شعلہٴ سینہٴ من خانہٴ فرزند است و لے
 شعلہٴ بہت کہ ہم خانہٴ براندازے بہت!
 تنگیہ پر عیشِ جہاں بینِ مظلوموں نکم
 در کسارم دے لکے شورش و نظر بانے بہت!

۱۲

این جہاں حسیت؟ صنم خانہ بیدار من است!
 جلوہ او گر و دیدہ بیدار من است!
 ہمہ آفاق کہ گیسوم بنگا ہے اورا
 حلقہ بہت کہ از گردش پرکار من است
 ہستی و نیستی از دیدن و نادیدن من
 چہ زمان و چہ مکان شوخی افکار من است!
 از فسوں کارئی دل بسیر و سکون غیب و حضور!
 این کہ نماز و کثائندہ اسرار من است

آں جہانے کہ درو کا شتہ رامے دروند
 نور و نارش ہمہ از سبجہ و زتار من است
 ساز تفتدیریم و صد نغمہ نپہاں دارم
 ہر کجا زخم سے اندیشہ رسد تار من است
 اے من از فیض تو پائندہ انشان تو کجاست؟
 ایں دوستی اثر ماست جہان تو کجاست؟

۱۳

فصل بہار این چنین بانگِ هنر را این چنین
 چہرہ کشا، غزل سرا، بادہ بسیار این چنین
 اشکِ چکپیدہ ام بپس سہم بہ نگاہِ خود نگہ
 ریزہ بہشتانِ من برق و شرار این چنین
 بادِ بہار را بگو، پے پنجیاںِ من برد
 وادی و دشت را دہد نقش و نگار این چنین
 زادۂ باغ و راغ را از نفسِ طراوتی
 در چمنِ تو ز ستم با گل و حس را این چنین

عالمِ آب و خاک را بر محکِ دلم بساے
 روشن و تاریک خویش را گیر عیب را این چنین
 دل بکسے نبخت باد و جہاں نمانستہ!
 من بحضورِ تو رسمِ روزِ شمس را این چنین
 فاختہ کہن صغیر نالہ من شنید و گفت
 کس نہ سرد و چمنِ نغمہ پارا این چنین

۱۲

بروں کشید ز پچاک بہت و بود مرا
 چہ عتدہ ہا کہ مہتا مِ رضا کشود مرا
 تپید عشق و دریں کشتِ نابسا مانے
 ہزار دانہ منہ و کردتا و رو و مرا
 ندانم اینکہ نگاہش چہ دید در حنا کم
 نفسِ نفسِ بعبیاری زمانہ سو و مرا
 جہانے از خس و خاشاک در میاں انداخت
 شرارہ دکلے داد و آژمود مرا
 پیالہ گیر ز دستم کہ رفت کار از دست
 کہ شہہ بازی ساقی ز من رہ بود مرا!

۱۵

خیزد بجا کِ تشنّہ، بادۂ زندگی نشان
 آتشِ خود بلند کن آتشِ با فرو نشان
 میگذرہ تہی سبوحلقہ خود مندا نشان
 مدرسہ بلند بانگ بزمِ فسرده آتشاں
 فکِ گرہ کشا غلام، دین برواستے تمام
 زانکہ درونِ سینہ با دل ہدفے ہمت بے نشان
 ہر دو بمنزلے رواں ہر دو مہیکر رواں
 عقل سجیدہ می برد، عشق برد کشتاں کشتاں
 عشق ز پا در آورد خیمہ شش جہات را
 دست دراز می کند تا بہ طناب کشتاں

۱۶

تو باین گم کہ شاید سر آستانہ دارم
 بطوافِ شانہ کار سے بخدا سے خانہ دارم
 شریر پیرہ رنگم گمذرتہ حبس لواء من
 کہ بتاب یک دو آنے تب جاودانہ دارم
 نکم دگرنگا ہے بہ رہے کہ طے نمودم
 بسراغِ صبح سرداروشنِ زمانہ دارم
 یم عشق کشتی من، یم عشق ساحل من
 نہ غم سفینہ دارم نہ سر کراہہ دارم

شرے فشاں و لیکن شرے کہ و انسوز
 کہ ہنوز تو نیب از م غمِ آشیانہ دارم !
 بامید این کہ روزے بشکار خواہی آمد
 ز کفِ شمشیراں ریم آہوانہ دارم
 تو اگر گرم نمائی بمعاشراں بہ بخشم
 دوسہ جامِ دلفروزے ز مے شبانہ دارم

۱۷

نظر بہ راہ نشیناں سوارہ می گذرد
 مرا بگبیر کہ کارم ز چپارہ می گذرد
 بہ دیگران چہ سخن گستم ز جلوہ دوست
 بیک نگاہ مثال شرارہ می گذرد
 رہے بمنزل آں ماہ سخت دشوار است
 چناں کہ عشق بدوش ستارہ می گذرد
 ز پرده بندہ می گردوں چہ جائے نومید می آست
 کہ نادک نظر ما رخسارہ می گذرد

ییے است شبِ نیمِ ماه، ککشاش کنارهٔ اوست
 بیکشکستن موج از کناره می‌گذرد
 بخلوتش چو رسیدی نظر باو مکشا
 که آن دمیست که کار از نظاره می‌گذرد!
 من از منسراق چه نامم که از هجوم سترشک
 ز راه دیده دلم پاره پاره می‌گذرد!

۱۸

بر عقلِ فلکِ پیمیا تر کانه شبینجوں بہ
 یک ذرّہ درد دل از علمِ منلاطوں بہ
 دی مخِ بچہ با من اسرارِ محبتِ گفت
 اشکے کہ من و خوردی از بادہ گلگون بہ
 آں فقر کہ بے تیغے صد کشورِ دل گیسر ^{مگر}
 از شوکتِ دارا بہ، از فرسیدِ دل بہ
 در دیرِ معناں آئی مضمونِ بلند آور
 در خانقہ صوفی افسانہ و افسوں بہ

در جوئے روان ما، بے منتِ طوفانے
 یک موج اگر خمیہ ز آں موج ز جھجوں بہ
 سیلے کہ تو آوردی در شہر نمی گنبد
 این حسانہ بر اندازے در خلوتِ ہاموں بہ
 اقبالِ غزلِ خواں را کافِ نتوان گفتن
 سودا بد ما غش ز داند در سیروں بہ

۱۹

یا مسلماناں را مدہ منزل کہ جاں بر کف بنہ
 یا دیریں فرسودہ سپیکر تازہ جانے آفریں
 یا چھاں کن یا چنیں!

یا برہمن را بخت ما نو خداوند سے تراش
 یا خود اندر سینہ زنا ریاں خلوت گزیریں
 یا چھاں کن یا چنیں!

یا دگر آدم کہ از اطلبیس باشد کمترک
 یا دگر اطلبیس بہر متخانِ عمتل و دیریں
 یا چھاں کن یا چنیں!

یا جس نے تازہ یا امتحانے تازہ
 می کنی تا چند با ما آنچہ کردی پیش ازین

یا چنان کن یا چنین!

فقر بخشی؟ باشکوہ خسرو پرورد بخش
 یا عطا فرما خرد با فطرت روح الامیں

یا چنان کن یا چنین!

یا بخش در سینہ من آرزوئے انقلاب
 یاد گر گوی کن نہاد این زمان این زمیں

یا چنان کن یا چنین!

عقل ہم عشق است از ذوق نگہ بیگانه نیست
 لیکن این سحی پارہ را آل جراتِ زندانہ نیست
 گرچہ می دانم خیال منزل ایجاد من است
 در سفر از پاشستن ہمت مردانہ نیست
 ہر زمان یک تازہ جولانگاہ می خواہم ازو
 تا جنوں سہارے من گویدد گرویرانہ نیست
 بچین زور جنوں پس گریباں داشتہم
 در جنوں از خود ز رفتن کار ہر دیوانہ نیست!

۲۱

سوز و گدازِ زندگی لذتِ جستجوئے تو
 راه چو مار می‌گزد گر ز روم بسوئے تو
 سینہ کثادہ جبرئیل از بر عاشقان گذشت
 تا شرعے با وقت در آتش آرزوئے تو
 ہم ہوائے جلوۂ پارہ کتم حجاب را
 ہم بنگاہِ نار ساپردہ کشم بروئے تو
 من بتلاشِ تو روم یا بتلاشِ خود روم
 عقل و دل و نظر ہمہ گم شدگان کوئے تو
 از چینِ تو رستم قطرہ شبنمے بخش
 خاطر غنچہ را شود کم نشود ز جوئے تو

۲۲

دریں محسنل کہ کار او گذشت از بادہ و ساقی
 ندیے گو کہ در جامش سوزیم مے باقی!
 کسے کو زہر شیریں می خورد از جام زریے
 مے تلخ از سفال من کجا گیرد بتریاقی
 شرار از خاک من خمیند، کجا ریزم، کرا نوم
 غلط کردی کہ در جام فگندی سوز مشتاقی
 مکر کرد مغرب چشمہ ہائے علم و عرفان را
 جہاں را نیزہ ترساند چہ مشائی چہ اشراقی

دل گسیتی! انا المسموم، انا المسموم فریادش
 خرد و نالان که ما عندی بستر یاق و لارا قی،
 چه طلانی، چه درویشی، چه سلطانی، چه درباری
 فسق و فحش کار می جوید بسا لوسی و زرقاتی
 بازار که که چشم صیرفی شود است کم نور است
 بگینم خوار تو گرد و چو آشنایید به براتی

ساقیا ہر جگم شعلہ نمناک انداز
 دگر آشوب قیامت بکھن خاک انداز
 ادبیک دانہ گندم برہمنیم انداخت
 تو بیک جرعمہ آب آنسوئے افلاک انداز
 عشق را بادہ مردانگن و پُر زور بدہ
 لائے این بادہ بہ پیمانہ ادراک انداز
 حکمت و فلسفہ کرد است گراں خین مرا
 خضر من! از سرم این بارگراں پاک انداز

خرد از گرمی صہب با بارانے نرسید
 چارہ کار باں عنسزہ جلاک انداز
 بزم در کشکش بیم و امید بہت ہنوز
 ہمہ را بے خبر از گردش افلاک انداز
 می توان بہ نجت در آغوش نغزای لالہ و گل
 خیزد و بر شاخ کہن خون گیتاک انداز

۲۲

از آں آبے کہ در من لاله کار و سائگینے ده
 کفِ خاکِ مرا ساقی بسا و فرو دینے ده
 زمینائے کہ خورم در فرنگ اندیشہ تاریک است
 سفر و زبیدہ خود را نگاهِ راه بینے ده
 چو خس از موج ہر بادے کہ می آید ز جافتم
 دل من از گمانہا در خروش آمد یقینے ده
 بحب انم آرزو ہا بود و نا بودِ شردارد
 شہم را کو کبے از آرزوئے دل نشینے ده
 بدستم خامہ دادی کہ نقشِ خسروی بند
 رقم کشس این چنینم کردہ لوحِ جبینے ده

۲۵

زہرِ نقشے کہ دل از دیدہ گیسو پاک می آیم
 گدائے معنی پاکم نہی ادراک می آیم
 گئے رسمِ رہِ فرزانگی ذوقِ جنوں بخشد
 من از درسِ خردمنداں گریبانِ خاک می آیم
 گئے سپید جہاں برین، گئے من بر جہاں بیچم
 بگرداں بادہ تا بسیروں ازین بیچاک می آیم
 نہ این جا چشمکِ ساقی نہ آنجا حرفِ مشتاقی
 ز بزمِ عرونی و ملا بے غمناک می آیم
 رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من خد کالے
 کہ من صحرا ایم پیشِ ملکِ بیباک می آیم

دل بے قید من بانو ایساں کافی کردہ
 حرم را سجدہ آورده بیتاں لچاگری کردہ
 متاع طاعت خود را ترازویئے برهنہ سازد
 بسا زار قیامت با حنہ اسواگری کردہ
 زمین و آسمان را بر مراد خویش می خواهد
 غبارِ راه و بافتدیر یزدان اوری کردہ
 گمے با حق در آہینہ نہ گمے با حق در آویزد
 زمانے حیدری کر وہ، زمانے خمیبری کردہ

بایں بے رنگی جو ہر ازو نیرنگ می ریزد
 کلیمے ہیں کہ ہم غم پیری ہم ساحری کردہ
 نگاہش عقل دور اندیش را ذوق جنوں دادہ
 ولیکن باجنوں فتنہ سامان شتری کردہ
 بخود کے می رسد ایں لہ اہ پچائے تن آسانے
 ہزاران سال منسزل در مقام آذری کردہ !

۲۷

ز شاعر ناله مستانه در محشر چه می خواهی
 تو خود هر سنگامه، هر سنگامه دیگر چه می خواهی
 به بحر نغمه کردی آشنا طبع روانم را
 ز چاک سینه ام دریا طلب، گوهر چه می خواهی
 نماز بے حضور از من نمی آید نمی آید *
 دله آورده ام دیگر ازین کافر چه می خواهی

۲۸

نہ در اندیشہ من کا زار کھنڈ ایمانے
 نہ در جانِ غم اندوزم ہوائے باغِ ضوائے
 اگر کاوی درونم را خیالِ خویش را یابی
 پریشاں جلوہ چوں ماہتاب اندر بیابانے!

۲۹

مرغِ خوشس لجه و شاہینِ شکاری ازتست
 زندگی را روشنی بوری و ناری ازتست
 دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشاے جہاں
 سیر این ماه بشب گونه عماری ازتست
 ہمہ افکارِ من ازتست چه در دل چه بلیب
 گرا از تجسیر بر آری نہ بر آری ازتست
 من ہماں مشتتِ غبارم کہ بجائے نرسد
 لالہ ازتست و نغمِ ابر بہاری ازتست

نقش پرده از توئی ما تسلیم افشانیم
 حاضر آرائی و آئینه نگاری از قست
 گلکده داشتتم از دل بربانم نرسید
 مهر و لے مهری و عیاری و یاری از قست

۴۰

خوشتر ز ہزار پار سائی گامے بطریقِ آشنائی
 در سینہ من دمے بنیاسائے از محنت و کلفتِ حسدائی
 مارا از مہت سائیم ما خبر کن ما تم کج و تو کج سائی؟
 اں چشکِ محرمانہ یاد آر تا کے بتغافل آزمائی
 دی ماہ تمام گفت با من در ساز بدایغ نار سائی
 خوش گفت ولے حرام کردند در مذہب عاشقانِ حیدائی

پیش تو نہادہ ام دلِ خویش

شاید کہ تو این گہ کشتائی!

۴۱

بر جہاں دل من بختنش را نگرید
 کشتن و سوختن و سختنش را نگرید
 روشن از پرتو آں ماہ دلے نیست کہ نیست
 باہنرا آئینہ پر دختنش را نگرید
 آنکہ یکدست برد ملک سلیمانے چند
 با فقیراں دو جہاں بختنش را نگرید
 آنکہ سخن بدل و دیدہ دانایاں رنجت
 پیش ناداں سپرند بختنش را نگرید

مرا براہِ طلب بار و در گل است ہنوز
 کہ دل بقافلہ و سخت منزل است ہنوز
 کجا است برقِ نگاہ ہے کہ خامان سوز
 مرا معاملہ با کشت و حاصل است ہنوز
 یکے سفینہ این خام را بطوقال
 ز ترس موجِ نگاہ ہم بسا حل است ہنوز
 تپیدن و ترسیدن چہ عالمی اند
 خوشا کسے کہ بدبالی محل است ہنوز
 کسے کہ از دو جہان غمِ اش را بردن نشناخت
 فریب نخوردہ این نقش بسا حل است ہنوز
 نگاہِ شوقِ تسلی بحبوہ نشود
 کجا بر ہم شناسے را کہ در دل است ہنوز

حضورِ یارِ حکایت در اندر نہ کہ دید

چنانکہ این ہمہ ناگفتہ در دل است ہنوز!

۴۴

زینستان را کہ روزگار ان	نہا لہ زندہ شد در ثنائی ان
گنجان را رنگ خم بخوشد ہوا	کہ ہی آید ز طرف ہوا ان
چراغ لاله اندر دشت و صحرا	شود روشن نما از یاد ہوا ان
دلہم افسردہ تو و جھیت گل	گنبد ہیں غزال از مرغ ان
وے آسودہ پاہرہ شہنشاہین	وے نالان چو بوجے کو ہوا ان

بیم این کہ ذوقش کم نگرود

نگویم حال دل ما را از داران

ہوا تے خانہ و مہنہ نل ندارم
 سہرا ہم غریب ہر دیارم
 سحر می گفت خاک تر صبارا
 فسرد از باد این صحرا شترام
 گذر نمک پریشا نم مگرواں
 ز سوز کاروانے یادگارم
 ز چشم اشک جوں شبنم فرو ریخت
 کہ من یسہم خاکم و در رہگذارم
 بگوش من رسید از دل ہر دو
 کہ مجھے روزگار از چشمہ سارم
 ازل تاب و تب پیشینہ من
 ابد از ذوق و شوق تہنہ من

میںدیش از کفِ خاکِ میندیش

بحسب ان تو کہ من پایاں ندارم!

۲۵

از چشم ساقی مست شرابم بے مے خرابم بے مے خرابم
 شو قم فنروں ترا ز بے حجابی بے ستم نہ بے ستم در بیچ و تاہم
 چوں رشتہ شمع آتش بگیرد از زخم من تار را باہم
 از من بروں نیست منز لگہ من من بے نصیبم را ہے نیامم

تا آفتابے خمینہ روز خاور

مانند انجم بستند خوابم!

۴۶

شب من سحر نمودی کہ بہ طلعت آفتابی
 تو طلعت آفتابی سحر ایں کہ بے جانی
 تو بدرومن رسیدی بضمیرم آتیدی
 زنگاہ من رسیدی بچنیں گراں دکابی
 تو عیار کم عیاراں تو قرارے قراراں
 تو دو اسے دل دکاراں گواہیں کہ وہ بیانی

عنم عشق و لذتِ او اثر دو گونه دارد
 گئے سوز و درد مندی گئے مستی و خرابی !
 ز حکایتِ دلِ من تو بگو کہ خوب دانی
 دلِ من کجبا کہ اورا بخنارِ من نیابی !
 بحبلالِ تو کہ در دلِ دگر آرزو ندارم
 بحسنِ ایں دعا کہ بخشی بجنونانِ عتابی !

۳۷

دریں سخن نہ اے ساقی نہ دارم محرمے دیگر
 کہ من شاید خستیں آدم از عالمے دیگر
 دمے این سپیکر فرسودہ را سازی کف خاکے
 فشانے آب و از خاک آتش انگیزی دمے دیگر!
 بیار آں دولتِ بیدار و آں جامِ جہاں ہیں را
 عجبم را دادہ ہنگامہ بزعمِ جھے دیگر

۳۸

بجمان درد منداں تو بگو چه کار داری؟
 تب و تابِ ماشناسی؟ دل بے قرار داری؟
 چہ بستر ترا از اشکے کہ فرو چکد ز پیشے
 توبہ برگِ گل ز شبنم در شاہوار داری!
 چہ بگویمت ز جانے کہ نفس نفس شمار
 دمِ ستعار داری؟ عنیم وز کار داری؟

۳۹

اگر نطفہ تارہ از خود رنگی آرد حجاب اولے
 نیکیر و با من این سودا بہا از بس گراں خواہی
 سخن بے پردہ گو با ما، شد آں دوز کم آمیزی
 کہ می گفتند تو ما را چنین خواہی چنان خواہی
 نگاہ بے ادب ز درخندہ ہا در چرخ میسنائی
 و گر عالم بسا کن گر حجابے درمیاں خواہی

چنان خود را نگه داری کہ با این بے نیازی با
 شہادت برو بود خود ز خونِ دوستانِ خواهی!
 مقامِ بندگی دیگر معنیست ام عاشقی دیگر
 ز نوری سجدہ می خواهی ز خاکِ پیش از آن خواهی!
 مسِ خامے کہ دارم از محبتِ کمبیا سازم
 کہ فردا چون رسمِ پیش تو از من ارمانِ خواهی!

۴۰

نور تو وا نمود سپید و سیاه را
 دریا و کوه و دشت و در و مهر و ماه را!
 تو در ہوائے آں کہ نگہ آشنائے اوست
 من در تلاش آں کہ نتابد نگاہ را!

۴۱

بدہ آں دل کہ مستی ہائے او از بادہٴ خویش است

بگیر آں دل کہ از خود رفتہ و بیگانہ اندیش است

بدہ آں دل بدہ آں دل کہ گیتی را فرا گیرد

بگیر این دل بگیر این دل کہ در بند کم و بیش است

مرا لے صید گیر از ترکش تقدیر بر و کش

جگر و وزی چہ می آید از آن تیرے کہ در کش است؟

نگر دو زندگانی خستہ از کارِ جہاںگیری

جہانے در گره بستم جہانے دیگرے پیش است!

۴۲

کفِ خاکِ برگِ و سازم بر ہے فشانم اورا
 ہمیں دیاں کہ روزے بفلکِ سماں اورا
 چہ کنم چہ چارہ گیرم کہ ز شاخِ علم و دانش
 نہ و میدہ، ہیچ خارے کہ بدل نشانم اورا
 دہد آتشِ جدائی شریر مرانم و ہے
 بہ ہماں نفسِ بمریم کہ فتنہ نشانم اورا

سے عشق و مستی اور تروید برون زخوئم
 کہ دل آں چہاں ندادم کہ دگر ستانم اورا
 تو بلورج سادہ من ہمہ مدعا نیکوشنی
 دگر آنچہاں اوب کن کہ غلط نخواستم اورا
 بحضور تو اگر کس غزلے زمین سہراید
 چہ شود اگر نوازی بہ بھیں کہ دانم اورا

۵۳

این دل کہ مرا دادی بسیریز لفتیں بادا
 این جامِ جہاں بسینم روشن ترازیں بادا
 تلخی کہ فریزد گردوں بسفالِ من
 در کام کہن زندے آنہم شکیں بادا

۵۴

رمزِ عشقِ تو بہ اربابِ ہوس نتواں گفت
 سخن از تابِ تبِ شعلہ بہ جس نتواں گفت
 تو مرا ذوقِ بیاں دادی و گفتی کہ بجئے
 ہست در سینہ من آنچه کہ جس نتواں گفت !
 از نہاں خانہ دلِ خوش غزلے می خمیزد
 سہِ شناختے ہمہ گویم بہ نفس نتواں گفت
 شوق اگر زندہ جاوید نباشد عجب است
 کہ حدیثِ تو دریں یک و نفس نتواں گفت !

۵۵

یادِ ایامے کہ خوروم بادہ ہا با چنگ و نے
 جامِ مے و رستِ من مینائے بے درست و نے!
 در کتِ آئی خندانِ مازند رنگِ بہار
 ورنبائی فرودیں افسردہ تر گرد و زدے!
 بے توجانِ من چو آں سازے کہ تارشِ در گست
 در حضور از سینہ من نغمہ خیزد پے بہ پے

آنچہ من در بزم شوق آورده ام دانی کہ حسبیت
 یک چمن گل یک نستان نالہ یک نمخانہ عی !
 زندہ کن باز آں محبت را کہ از نیروئے او
 بوریائے رہ نشینے درفتد با تخت کئے !
 دوستان خرم کہ بر منزل رسید آوارہ
 من پریشاں جادہ ہائے علم و دانش کردہ طے !

انجمن بگزیباں ریخت این دیدہ تر مارا
 بیرون ز سپہر انداخت این فوق نظر مارا
 ہر چند ز میں سائیم برتر ز شتر یا نیم
 دانی کہ نمی ز سید عمرے چو شتر مارا
 شام و سحر علم از گردش ما خیزد
 دانی کہ نمی سازد این شام و سحر مارا
 این شیشہ گردوں را از بادہ تہی کردیم
 کم کاسہ مشوساتی ایتانے دگر مارا
 شایان جنون ما پہنانے دویتی غیبت
 این را ہگندہ مارا آل را ہگندہ مارا !

خاور کہ آسماں بہ کند خیالِ اوست از خوشین گسسته بے سوزِ ازل و است

در تیرہ خاکِ اوتب و تابِ حیاتِ نیست جولانِ موجِ را نگرانِ از کسِ ارجوست

بت خانہ و حرمِ ہمہ افسردہ آتشے

بیرِ مغانِ شرابِ ہوا خوردہ در سببِ است!

فکرِ فرنگِ پیشِ مجازِ آور و سجود بیٹائے کور و مستِ تماشاے رنگِ بوسنت!

گردنہ تزلزلِ پیرِ رخ و رہا بندہ تزلزلِ مرگ اند دستِ اودامنِ ماچاک بے روست!

خاکی نہاد و نخوزِ سپہرِ کہن گرفت عیارِ و بے مدار و کلانِ کار و تو بوسنت!

مشرقِ خرابِ مغربِ ازلِ بشیرِ خراب عالمِ تمامِ مردہ و بے وقِ جستجوست!

ساقی بیارِ بادہ و بزمِ شہانہ ساز

مارِ خرابِ یک نگہِ محرمانہ ساز!

۵۸

فرصتِ کشمکشِ مدہِ اینِ دلِ بے قرار را ✓
 یک دوشکن زیادہ کن کیسوتے تا بدار را
 از تو درونِ سینہ ام برقِ تجلی کہ من
 بامہ و مہرِ دادہ ام تلخیِ انتظاری را
 ذوقِ حضورِ در جہاں رسمِ صنمِ گرمی نہاد
 عشقِ فریب می دہد جانِ امیدوار را

تابندہ راغِ خاطرے نعمتہ تازہ زخم
 باز بہ مرغزارِ دہ طائرِ مرغزار را
 طبعِ بلبِ دواوہ، بندِ زیائے من کشائے
 تابہ پلاسِ تو وہم خلعتِ شہسوار را
 تیشہ اگر بنگ زدایں چہ مقامِ گفتگو است
 عشقِ بدوشِ می کشد ایں ہمہ کو ہسار را!

جانم در آونجیت با روزگاراں
 بچھے ہست نالاں در کوہساراں!
 پیدا ستیزو، پنہاں ستیزو
 ناپا نڈارے با پانڈاراں!
 ایں کوہ و صحرا ایں دشت و دریا
 نے رازداراں نے غمگساراں
 بیگانہ شوق! بیگانہ شوق!
 ایں جو تباراں ایں آبتاراں
 فریاد بے سوز! فریاد بے سوز!
 داغ کہ سوز و در سینہ من
 آں داغ کم سوخت و رلالہ زاراں!

مخفل ندار و ساقی ندار و

تلخے کہ ساز و باہجیت راراں!

به سالی که دادی نگذاشت کار خود را
 بتو باز می سپارم دل بهت را خود را
 چه دلی که محنت او ز نفس شماری او
 که بدست خود نذار درگ روزگار خود را
 بضمیرت آر میدم تو بجوش خود نمائی
 بکناره برنگندی در آب دار خود را
 مه و انجم از تو دارد گله هاشنیده باشی
 که بخاک تیره مازده شرار خود را
 غلشے بینه ماز خدنگ او غنیمت !
 که اگر بیاش افتد نبه و شکار خود را

بحرِ فنی می تو اں گفتن تمنائے جہانے را
 من از ذوقِ حضوری طولِ داوم دانستے را
 ز مشتاقاں اگر تابِ سخنِ بروی نمیدانی
 محبت می کند گویا نگاہِ بے زبانے را!
 کجا نورے کہ غیر از قاصدی چہرے نمی داند
 کجا خاکے کہ در آغوشِ دار و آسمانے را!

اگر یک ذرہ کم گردد زانگہیں نہ وجود من
 باین قیمت نمی گیم حیات جاودانے را!
 من اے دریائے بے پایاں بہ موج تو در افتادم
 نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را
 ازاں معنی کہ چوں شبنم بجان من فروریزی
 جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرض فغانے را

۶۲

چند بروئے خود کشتی پرودہ صبح و شام را
 چہرہ کشا تمام کن جلوہ نامتسام را
 سوز و گداز حالتی است! بادہ ز من طلب کنی
 پیش تو گریہاں کنم مستی این مہتسام را
 من بسرو و زندگی آتش او فرودہ ام
 تو نم شبی بنی بدہ لالہ تشنہ کام را

عقل ورق ورق بگشت عشق نہ بگتہ رسید
 طائر زیر کے بردوانہ زیر دام را
 نغمہ کجا و من کجا ساز سخن بہانہ اسیت
 سوئے قطار می کشم ناقہ بے زمام را!
 وقتِ برہنہ گفتن است من بہ کنایہ گفت لم
 خود تو بگو کجا برم ہم نفسان خام را!

۶۳

نفس شکار بہ بیچاک روزگارِ خودیم
 مثالِ بحرِ خودِ شیم و در کنارِ خودیم
 اگرچہ سطوتِ دریا اماں کس ندید
 بحالتِ صدفِ اونگاہدِ خودیم
 ز جوہرے کہ نہان است در طبیعت ما
 پیرس صیرفیاں را کہ ما عیارِ خودیم

نہ از حسرت بہ ما کس خراج می خواهد
 فقیر راہ نشینیم و شہر یارِ خودیم
 دروین سینہ ما دیگرے اچہ بواجبی است!
 کہ خبر کہ توئی یا کہ ما دو چارِ خودیم!
 کشائے پردہ زلفتِ بر آوم حساکی
 کہ ما بہ رہگذر تو در انتظا رِ خودیم!

۶۵

به فغان نه لب کشودم که فغان اثر ندارد
 غم دل نگفت بهتر همه کس بگرداند
 چه حرم چه دیر هر جا سخنی ز آشنائی!
 مگر این که کس را ز من تو خبر ندارد
 چه ندیدی است اینجا که شهر جهان مارا
 نفسی نگاه دارد نفسی دیگر ندارد!

تو ز راہِ دیدہ ما بچھریا گزشتی
 مگر آنچنان گزشتی کہ نگہ خیر ندارد!
 کس ازین نگین شناساں نگذشت برنگینم
 بتومی سپارم اورا کہ جہاں نظر ندارد!
 قدحِ حسنہ فروزے کہ فرنگ داد مارا
 ہمہ آفتاب لیکن اثرِ سحر ندارد!

۶۵

ماکه فتنده تر از پرتو مه آمده ایم
 کس چه داند که چیاں این همه آمده ایم
 باز قیباں سخن از درد و دل ما گفستی
 شرمسار از اثر ناله و آه آمده ایم
 پرده از چهره برداشتن که چو خورشید سحر
 به دریدار تو لب برینزنگه آمده ایم

عزم ما را به یقین نچستہ ترک ساز کہ ما
 اندرین معسر کہ بے خیل و سپہ آمدہ ایم
 تو ندانی کہ نگاہے سر را ہے چه کند
 در حضور تو دعا گفتہ برہ آمدہ ایم!

اے خدائے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر!
 ذرّہ در خود فرو چھپ رہا بیابانے نگر!
 حُسنِ بے پایاں درونِ سینہ خلوت گرفت
 آفتابِ خویش را زیرِ گریبانے نگر!
 بردلِ آدمِ زوی عشقِ بلا انگیز را
 آتشِ خود را با غمِ شَنِیتانے نگر!
 شوید از دامانِ ہستی داغمانے کہنہ را
 سخت کوشی ہائے این آلودہ دامانے نگر!
 خاکِ مانخیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
 ذرّہ ناچہیزد و تعمیرِ بیابانے نگر!

زبور عجم

حصه دوم

شاخ نهال سدره خاوس همین مشو
منکرا و اگر شری منکر خوشتن مشو

دو عالم را تو اس دیدن بمینائے کہ من درم
 کجا چشمے کہ بہیں آں تماشا تے کہ من درم
 دگر دیوانہ آید کہ در شہر آگن ہوتے
 دو صد ہنگامہ بر خیزد ز سودائے کہ من درم
 مخور نادان غم از تاریکی شبہا کہ می آید
 کہ چوں انجم درخشد داغ سیمائے کہ من درم
 ندیمِ خویش می سازی مرا لیکن ازاں ترسم
 نداری تاب آں آشوب و غوغائے کہ من درم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱

برخیزند که آدم را هنگامِ نمود آمد
 این مشتِ غبارے را انجم بسجود آمد
 آن راز که پوشیده در سینہ ہستی بود
 از شوخی آب و گل در گفت و شنود آمد

۲

مہ و ستارہ کہ در راہِ شوق ہم سفر اند
 کرشمہ سنج و ادا فہم و صاحبِ نظر اند
 چہ جلوہ ہاست کہ دیدند در کفِ خاکے
 قفا بجانبِ افلاک سوتے مانگرند

۳

درونِ لاله گذر چوں صبا توانی کرد
 بیک نفس گره غنچه و اتوانی کرد
 حیاتِ حسیّت؟ جہاں را اسیرِ جاں کردن ۴
 تو خود اسیرِ جہانی، کجا توانی کرد!
 مقدر است کہ مسجودِ مہرِ مہ باشی
 ولے ہنوز ندانی چہا توانی کرد!
 اگر زمیکدہ من پیالہ گیری
 ز مشّتِ خاکِ جہانے بہا توانی کرد!
 چہاں بسینہ چرخ فروختی قبّال
 بنحویش آنچہ توانی بہا توانی کرد!

۴

اگر بہ حبِ محبتِ کرانہ می خواہی
 ہزار شعلہ وہی یک بانہ می خواہی!
 مرا لذتِ پرواز آشنا کردند
 تو در فضائے چمن آشیانہ می خواہی!
 یکے بدامنِ مردان آشنا آویز
 ز یاد اگر نگہِ محرمانہ می خواہی
 جنوں نہ داری و ہوتے فگندہ در شہر
 سبوشکستی و بزعمِ شبانہ می خواہی!
 تو ہم بعشوہ گری کوشش و دلبری آموز
 اگر ز ما غنزلِ عاشقانہ می خواہی

۵

زمانہ قاصدِ طیارِ آں دل آرام بہت
 چہ قاصدے کہ وجودش تمام پیغام بہت!
 گلاں مبر کہ نصیب تو نیست جلوہ دوست
 درونِ سینہ ہنوز آندوئے تو خام بہت!
 گزتم ایں کہ چو شاہیں بلند پروازی
 ہوشِ باش کہ صیادِ ما کہنِ ام بہت
 باوجِ مشتِ غبارے کجا رسد جبریل
 بلند نامی اواز بلند می بام بہت!

تو از شمارِ نفسِ زندهٔ نمیدانی
 که زندگی به شکستِ طلسمِ ایام است!
 ز علم و دانشِ مغربِ همین قدر گویم
 خوش است آه و فغان تا نگاهِ ناکام است
 من از هلال و چلیپا و گره نیندیشم
 که فتنهٔ دگرے در ضمیرِ ایام است!

۶

دگر ز سادہ دلیہائے یار نتوان گفت
 نشسته بر سر بالین من ز درماں گفت !
 زباں اگر چه دلیر است و مدعا شیریں
 سخن ز عشق چه گویم جز این کہ نتوان گفت
 نوشا کسے کہ فرورفت در ضمیر وجود
 سخن مہشال گہر بر کشید و آساں گفت
 خراب لذت آنم کہ چون شناخت مرا
 عتاب زیر لبی کرد و حسانہ ویراں گفت

غمیں مشو کہ جہاں را ز خود بروں نہد
 کہ آنچہ گل نتوانست مرغِ نالاں گفت
 پیامِ شوق کہ من بے حجاب می گویم
 بہ لالہ قطرہ شبنم رسید و پہاں گفت
 اگر سخن ہمہ شوریدہ گفت ام چہ عجب
 کہ ہر کہ گفت زگیسوئے او پریشاں گفت

۷

خرد از ذوقِ نظرِ گرم تماشا بود است
 این کہ جوئت و یابند ہر موجود است
 جلوہ پاک طلب از مہ و نور شید گذر
 زانکہ ہر جلوہ درین دیر نگہ آلود است

۸

عن سلام زنده دلائم کہ عاشق سر اند
 نہ خانقاہ نشیناں کہ دل بکس نہ ہند
 باں ولے کہ بزرگ آشنا و بزرگ است
 عیار مسجد و مینا نہ و صنم کہہ اند
 نگاہ از مہ و پرویں بلند تر دارند
 کہ آشیاں بگریبان کہکشاں نہ نہند
 بروں ز انجمنے در میان انجمنے
 بخلوت اند ولے انجمنے کہ باہمہ اند

بحیثیم کم منکر عاشقانِ صادق را
 کہ این شکستہ بہایاں متاعِ قائمہ اند!
 بہ بندگاںِ خطِ آزادگی رستم کردند
 چنانکہ شیخ و برہمن شبانِ بے رومہ اند
 پیالہ گیر کہ مے را حلال می گویند
 حدیث اگرچہ غریب است راویاں ثقہ اند

۹

لاله این چمن آلوده رنگ است هنوز
 سیراز دست مینداز که جنگ است هنوز
 فتنه را که دو صد فتنه باغوشش بود
 دختر بی هست که در مهد فرنگ است هنوز
 ای که آسوده نشینی لب ساحل بر خمین
 که ترا کار بگرداب و نهنگ است هنوز

از سر تیشہ گذشتن ز خرد مندی نیست
 اے بسا لعل کہ اندر دلِ سنگ است ہنوز
 باش! تا پردہ کشایم ز مقامِ دگرے!
 چہ وہم شرحِ نواہا کہ بچنگ است ہنوز!
 نقشِ پردازِ جہاں چوں بجنونم نگر لیت
 گفت ویرانہ بسودائے توتنگ است ہنوز!

تکبیر بر حجت و اعجازِ نبیاں نیز کہند
 کارِ حق گاہ بشمشیر و سناں نیز کہند
 گاہ باشد کہ تہِ خرقہ زردہ می پوشند
 عاشقان بندہٴ حال اند و چپناں نیز کہند
 چون جہاں کہنہ شود پاک بسوزند اورا
 وز ہماں آب و گل ایجا و جہاں نیز کہند
 ہمہ سرمایہٴ خود را بنگاہِ بدہند
 ایں چہ قومے است کہ سودا بنیایاں نیز کہند

آنچہ از موج ہوا با پر کا ہے کردند
 عجبے نیست کہ با کوہِ گراں نیز کنند
 عشق مانند متاعے است بازارِ حیات
 گاہ ارزاں بفروشند و گراں نیز بکنند
 تا تو بیدار شوی نالہ کشیدم ورنہ
 عشق کا لے بہت کہ بے آہ و فغان نیز بکنند

چو موج مستِ خودی باش و سرِ لطفِ فاش کش
 ترا که گفت که بنشین و پادماں کش
 بقصدِ صیدِ بلنگ از چمنِ سرا بر نیز
 بکوهِ رخت کشاخیمه در بیابان کش
 به مه‌راه کمنه گلو فتار انداز
 ستاره را از فلک گیر و در گریبان کش
 گرفته ام این که شرابِ خودی بسے تلخ است
 بدر و خویش نگر زهر ما بدر ماں کش

خضر وقت از خلوتِ دشت حجاز آید برون

کاروانِ زینِ وادی دور دراز آید برون

من بیامی غلامانِ فرسِ سلطانِ میده ام

شعله محمود از خاکِ ایاز آید برون!

عمر باور کعبه و بتخانه می ناله حیات

تاز بزمِ عشق یک دانائی راز آید برون!

طرحِ نومی انگد اندر ضمیرِ کائنات

نالہ ماکنز سینه اہل نیاز آید برون!

چنگ را گیر بیدار دستم کہ کار از دست رفت

نغمہ ام خوں گشت از رگہائے ساز آید برون!

۱۳

ز سلطان کسبم آرزوئے نگاہ ہے!
 مسلمانم از گل نہ سازم الہی
 دل بے نیاز سے کہ در سینہ دارم
 گدارا دھند شیموہ پادشاہ ہے
 ز گردوں فتد آنخپہ بر لالہ من
 فتریزم اورا بہ برگ گیا ہے
 چو پرویں فتروناید اندیشہ من
 بدر بیوزہ پر تو مھر و ماہ ہے

اگر آفتابے سوتے من حرامد
 بشوخی بگردانم اور از را ہے
 باں آب و تابے کہ فطرت بہ بخشد
 درخشم چو برقی با برسیا ہے
 رہ و رسم فرمانروایاں شناسم
 خراں بر سر بام و یوسف بچا ہے!

۱۴

بانیشہ درویشی در ساز و دوام زن
 چون نچتہ شوی خود را بر سلطنتِ جہم زن
 گفتند جہان ما آیا بتومی سازد؟
 گفتم کہ نمی سازد! گفتند کہ بر ہم زن!
 در می کدہ ہا دیدم شائستہ حریفی نیست
 بارستم دستاں زن با منجیب ہا کم زن
 اے لالہ صحرا تی تنہا نتوانی سوخت
 این داغِ حب گرتا بے برسینتہ آدم زن

تو سوزِ دروین او، تو گرمیِ خون او
 باور نکنی؟ چاکے در سپیکرِ عالم زن
 عقل است چراغِ تو؟ در را بگذارے نہ
 عشق است ایباغِ تو؟ با بندہٴ محرم زین
 لختِ دل پُر خونے از دیدہ فروریزم
 لعلے ز بدخشا نم بردار و بجاتم زن!

۱۳

ہوس ہنوز تماشا گر جہانداری است
 وگرچہ فتنہ پس پرودہ ہائے زنگاری است؟
 زمان زمان شکستہ آنچہ می تراشد عقل
 بیا کہ عشق مسلمان و عقل زنگاری است!
 امیرِ قافلہٗ سخت کوشش و پیم کوشش
 کہ در قبیلہٗ ما حیدری زنگاری است
 تو چشم بستنی و گفتی کہ این جہان خواب است
 کشائے چشم کہ این خواب خواب بیداری است

بخلوت انجمنے آفسریں کہ فطرتِ عشق
 یہی شناس و تماشا پسندِ بسیاری است
 تپید یک دم و کردند زیبِ فقرِ کش
 خوشا نصیبِ غزالے کہ زخمِ او کاری است
 بیابغ و راغ گہ ہائے نغمہ می پاشم
 گہاں متاع و چہ از آن ز کند بازاری است!

فرشتہ گرچہ بروں از طلسمِ افلاک است
 نگاہِ او بتماشائے این کفِ خاک است
 گھاں مبرکہ بیک شیوہ عشقِ می بازند
 قبا بدوشِ گلِ ولالہ بے جنوں چاک است
 حدیثِ شوقِ ادا می تو اں بخلوتِ دوست
 بنالہ کہ ز آتشِ نفسِ پاک است!

تو اس گرفت ز چشم ستارہ مردم را
 خرد بدست تو شاہین تند و چالاک است
 کشائے چہرہ کہ آنکس کہ لن ترانی گفت
 ہنوز منتظرِ جلوۂ کفِ خاک است
 دریں چین کہ سرود است این نواز کجاست؟
 کہ غنچہ سر بگریبان و گلِ عرفناک است

۱۷

عرب کہ بازو پھرنے کی جہانہ کی جہانہ؟
 عجم کہ زندہ کندر و دروغا شفتانہ کی جہانہ؟
 بزیر خرقہ پیراں سبوجیہ ہا خالی است
 فغاں کہ کس نشناسد مے جوانہ کی جہانہ؟
 دریں چمن کہ ہر کس نشمنے سازد
 کسے کہ سازد و واسوزد آتشیانہ کی جہانہ؟
 ہزار قافلہ بیگانہ وار دید و گذشت
 ولے کہ دید باندازِ محرمانہ کی جہانہ؟

چو موج خمین زوبہ ہم جاودانہ می آویز
 کہر آنہ می طبلہی بے خم کھرانہ کجاست!
 بسا کہ در رگ تاک تو خون تازہ دوید
 وگر لگوے کہ آن بادہ معنانه کجاست
 بیک نور دمنسرو پیچ روزگار را
 ز دیر و زود گذشتی دگر زمانہ کجاست!

۱۸

مانند صبا خست و زیدین دگر آموز
دامان گل و لاله کشیدن دگر آموز

اندر دلکِ غنچه خریدن دگر آموز!

موتین به بر کردی و بے وق تپیدی
آں گونه تپیدی که بجائے نہ رسیدی

در انجمن شوق تپیدن دگر آموز!

کافر ادل آواره دگر باره باوبند
بر خویش کشت دیده از غیر فروبند

دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز!

دم حسیت و پیام است شنیدنی نشینی!
در خاک تو یک جلوه عام است ندیدی!

دیدن دگر آموز! شنیدن دگر آموز!

ما چشم عقاب و دل شهباز ندایم
چون مرغ سرالذت پُر از ندایم

ای مرغ سرخست و پریدن دگر آموز!

تختِ حجم و دار اسرار ہے نفروشدند
 این کوہِ گران است بکایے نفروشدند

با خونِ دلِ خویش خریدنِ دگر آموز!

نالیدی تقدیرِ بہمان است کج بودست
 آں حلقہ زنجیرِ بہمان است کج بودست

نومید مشو! ناکہ کشیدنِ دگر آموز!

واسوختہ بہ یک شتر از داغِ جگر گیر!
 یک چند بخود بیچ و بیستمان ہمہ دگر گیر!

چوں شعلہ بخاشاک دیدنِ دگر آموز!

۱۹

اے غنچہ خوابیدہ چون گسنگراں خیز کاشانہ مارفت بتاراجِ عثمان خیز
از نالہ مرغِ چمن از بانگِ افغان خیز از گرمی ہنگامہ آتشِ نفسان خیز
از خواب گراں، خواب گراں، خواب گراں خیز
از خواب گراں خیز!

خورشید کہ پیرایہ بسمائے سحر بست آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشتِ جبلِ قافلہ ہارختِ سحر بست اے چشمِ جہاں میں بتماشاے جہاں خیز
از خواب گراں، خواب گراں، خواب گراں خیز
از خواب گراں خیز!

خاور ہمہ مانندِ غبارِ سرِ راہے است یک نالہ خاموشی اثرِ باختہ آہے است

ہر ذرّہٴ ایں خاک گرہ خوردہ نگاہے است از ہند و سمرقند و عراق و ہمدان خیز

از خوابِ گراں خوابِ گراں خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

دریائے تو دریاست کہ آسودہ چو صحراست دریائے تو دریاست کہ افزوں نشد گاہت

بیگانہ آشوبِ ننگ است چہ بہت! از سینہٴ چاکش صفتِ موجِ رواں خیز

از خوابِ گراں خوابِ گراں خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

این نکتہ کشائندہ اسرارِ نہان است ملک است تنِ خاکی و دینِ روحِ روان است

تنِ زندہ جانِ زندہ ز ربطِ تنِ جان است با خرقہ و سجادہ و شمشیر و سناں خیز

از خوابِ گراں خوابِ گراں خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی! دارائے جہاں را تو بسیاری تو ہمینی
 اے بندۂ خاکی تو زمانی تو زمینی صہبائے یقین درکش از دیگرگان خیز

از خواب گریں خواب گریں خواب گریں خیز

از خواب گریں خیز!

فریاد ز آفرنگ و دلاویزی آفرنگ فریاد ز شیرینی و پرویزی آفرنگ
 عالم ہمہ ویرانہ ز چنگیزی آفرنگ معمارِ حرم اباز تہ تعمیر جہاں خیز

از خواب گریں خواب گریں خواب گریں خیز

از خواب گریں خیز!

۲۰

جهان ماہمہ خاک است و پے سپر گردد
 ندانم این کہ نفسہائے رفتہ برگردد
 شبے کہ گوید غریباں نشمین است و را
 مہ و ستارہ ندارد چہاں سحر گردد؟
 دلے کہ تاب و تب لایزال می طلبد
 کہرا خبیر کہ شود برق یا شر گردد
 نگاہ شوق و خیال بلبند و ذوق وجود
 مترس ازین کہ ہمہ خاک لہ بگذر گردد
 چہاں بزی کہ اگر مرگ ماست مرگ دوام
 حنہ از کردہ خود شہ مسار تر گردد!

باز بر رفت و آئینه نظر باید کرد
 هله بر خمینرا که اندیشه دگر باید کرد
 عشق بر ناقه ایام کشد محلِ خویش
 عاشقی ؛ را حله از شام و سحر باید کرد
 پیر یا گفت جہاں بروشنی محکم نیست
 از خویش و ناخویش او قطع نظر باید کرد
 تو اگر ترک جہاں کرده سرِ اوداری
 پس نخستین ز سرِ خویش گذر باید کرد
 گفتمش در دلِ من لالت و منات است بے
 گفت این بت کده را زیر و زبر باید کرد

خیالِ من بہ تماشائے آسماں بود است
 بدوشِ ماہ و باغوشِ کہکشاں بود است
 گماں مبر کہ ہمیں خاکداں نشیمن ما است
 کہ ہر ستارہ جہان است یا جہاں بود است!
 بچشمِ مورِ فر و مایہ آشکار آید
 ہزار نکتہ کہ از چشمِ ما نہاں بود است
 زمین بہ پشتِ خود الوند و بیتوں دارد
 غبارِ ماست کہ بردوشِ او گراں بود است!
 ز داغِ لالہ خونیں پیالہ می بینم
 کہ این گستہ نفس صاحبِ فغاں بود است!

از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاه نیست
 پیش محفل خرم و زبیر و مقام و راه نیست
 در نهادم عشق با فکری بلند آسختند
 ناتمام جاودانم کار من چون ماه نیست
 لب فرو بند از فغان در ساز با درد و فراق
 عشق تا آبی کشد از جذب خویش آگاه نیست
 شعله می باش و خاشاک که پیش آید بسوزد
 خاکیاں را در حریم زندگانی راه نیست

بجزه شاهین برغان سرا صحبت بگیر
 خیزد بال و پر کشا پرواز تو کوتاه نیست
 کرم شب تاب است شاعر در شبستان وجود
 در پرو باش فروغی گاه هست گاه نیست
 در غزل اقبال احوال خودی را فاش گفت
 زانکه این نوکافراز آئین دیر آگاه نیست

شرابِ میکده من نه یادگارِ حجم است
 فشرده جگر من بشیشه عجم است
 چو موج می تپد آدم بخت جوئے وجود
 هنوز تا به کمر در میانہ عدم است
 بیا که مثل خلیل این طاسم در شکنیم
 که جز تو هر چه درین دید و دیده ام صنم است
 اگر بینہ این کائنات در نروی
 نگاه را به تماشا گذاشتن ستم است

غلط حسد امی مانین لذتے دارد
 خوشتم که منزل ما دور و راه خم بجم است
 تغافلے که مرا رخصت تماشا داد
 تغافل است و به از التفات و مبیم است
 مرا اگر چه به بتجانہ پرورش دادند
 چکیر از لب من آنچه در دل حرم است!

۲۵

لائے صحیح ایم از طرفِ خمیا بانم برید
 در ہوائے دشت و کہسار و بیابانم برید
 رو بہی آموختم از خویش دور افتادہ ام
 چارہ پروازاں! باغوشِ نیتانم برید
 در میانِ سینہ حریفے داشتتم گم کردہ ام
 گرچہ پریم پیشِ ملائے دستانم برید

سازِ خاموشم نوائے دگر کے ارم ہنوز
 آنکہ بازم پر وہ گردانے پتے آنم برید
 در شب من آفتاباں کہن داغے بس است
 این چراغ زیرِ فانوس از شبستانم برید
 من کہ رمزِ شہریاری باغلاماں گفتہ ام
 بندہ نقصیر و ارم پیشِ سلطانم برید

سخن تازه ز دم کس به سخن وانرسید
 جلوه خون گشت و نگاہ به تماشا نرسید
 سنگ می باش و درین کار که شیشه گذر
 وائے سنگی که صنم گشت به مینا نرسید!
 کهنه را در شکن و باز به تعمیر خرام
 هر که در و طرئه لا مانده الا نرسید

اے خوش آں عجب تے تنک مایہ کہ از ذوقِ خودی
 در دلِ خاک و شرف رفت بدریا نرسید
 از کلیے سبق آموز کہ دانائے فرنگ
 جگر بجز شگافید و بہ سینا نرسید
 عشق انداز تپیدن ز دل ما آموخت
 شرر ماست کہ بر حسب و بہ پروانہ رسید!

عاشق آن نیست کہ لب گرم فغانے دارد
 عاشق آن است کہ بر کف دو جہانے دارد
 عاشق آن است کہ تعمیر کند عالم خویش
 در ناز و بہ جہانے کہ کرا نے دارد
 دل بیدار ندا و ندبہ دانائے فرنگ
 این قدر ہست کہ چشم نگرانے دارد
 عشق ناپید و خورد می گذوش صورت مار
 گرچہ در کاسہ ز لعل روانے دارد
 در دمن گیر کہ در سیکدہ لاپید نیست
 پیر مردے کہ مئے تند و جوانے دارد

درین چنین دل مرغان زمان زمان دگر است
 بشاخ گل دگر است و باشیاں دگر است
 بخود نگر! کلمه های جہاں چه می گوئی
 اگر نگاه تو دیگر شود جہاں دگر است!
 به هر زمانه اگر چشم تو نگو نگر و
 طریق میگذرد و شیوه مغاں دگر است
 به میر قافلہ از من دعا رسان و بگوئے
 اگر چه راه ہسان است کاروان دگر است!

ما از خدائے کم شدہ ایم و بحبت جوست
 چوں ما نیاز مند و گرفتار آرزوست
 گاہے بہ برگِ لاله نوبِ پیامِ خویش
 گاہے درونِ سینہ مرغان بہاؤ ہوست
 در نرگس آرمید کہ بیند جمالِ ما
 چنداں کہ شمعہ داں کہ نگاہش بہ گفتگوست
 آہے سحر گئی کہ زند در سراقِ ما
 بیرون و اندرون زبرد زیر و چار سوست

ہنگامہ بست از پتے دیدارِ خاکے
 نظارہ را بہانہ تماشاے رنگ و بوست
 پنہاں بہ ذرّہ ذرّہ و نا آشنا ہنوز
 پیدا چو ماہتاب و باغوشِ کاخ و کوست
 در حنا کد این ماگم نہ زندگی گم است
 ایں گوہرے کہ گم شدہ ما تمیم یا کہ اوست؟

۳۰

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد بحسبِ ناب
از جفائے دہِ خدایاں کشتِ ہتھکاناں خراب
انقلاب!

انقلابِ اے انقلاب!

۴۰ شیخِ شہر از رشتہٴ تبیحِ صدِ مومن بدام
کافرانِ سادہٴ دل را بر ہمین زنازتاب

انقلاب!

انقلابِ اے انقلاب!

میر و سلطان نرد بازو کعبتینِ شانِ دغل
جانِ محکومانِ زتن بردند و محکومانِ نجویاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزندِ او در مدرسه

آں بہ پیری کو دکھے این پیر در عمدِ شباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلمانانِ فغان از فتنہ ہائے علم و فن

اہرمن اندر جہاں از زان بیزداں دیر یاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شونجی ہاسل نگر! اندر کمین حق نشست
شیراز کوری شبیخونے زندہ بر آفتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

در کلیسا ابن مریم را بدار آو سختند!
مصطفیٰ از کعبہ ہجرت کردہ با امّ الکتاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

من دروین شیشہ ہائے عصر حاضر ویدہ ام
آنچنان زہرے کہ از فوسے مار ہا در پیچ و تاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

باضعیفاں گاہ نیروئے پلنگاں می دہند
شعلہ شاید بروں آید ز فانوسِ حباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

۳۱

گر چہ می دانم کہ روزے بے نقاب آید بروں
 تا نہ پنداری کہ جاں از بیچ و تاب آید بروں !
 ضربتے باید کہ جانِ خفستہ بر خیزد ز خاک
 نالہ کے بے زخمہ از تارِ رباب آید بروں
 تاکِ نحویش از گریہ ہائے نیم شب سیراب دار
 کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید بروں
 ذرہ بے مایہ ترسم کہ ناپید اشوی
 پختہ تر کن نحویش راتا آفتاب آید بروں

درگذرا از خاک و خود را پیکرِ خاکی بگیر
 چاک اگر در سینه ریزی ماہتاب آید برون!
 گر بروئے تو حریمِ خویش را در بسته اند
 سر بنگ آستانِ زنِ لعلِ ناب آید برون!

کشادہ روزِ خوش و ناخوشِ زمانہ گذر
 ز گلشنِ قفس و دام و آشیانہ گذر
 گرفتیم این کہ غریبی و رہ شناس نہ
 بکوئے دوست باندا ز محرمانہ گذر
 بہر نفس کہ بر آری تہاں و گر گوں کن
 دریں رباطِ کہن صورتِ زمانہ گذر
 اگر عثمان تو جبریل و حمزہ می گیرند
 کہ شمشیر بدل شاں ریز و دلبرانہ گذر

۳۳

زندگی در صدفِ خویش گہ ساختن است
 در دلِ شعله و رفتن و نگداختن است
 عشق ازین گنبدِ در بسته بروں تاختن است
 شیشہ ماہِ زطابقِ منک انداختن است
 سلطنتِ نقدِ دل و دین ز کف انداختن است
 بہ یکے داو جہاں بروں و جاں باختن است
 حکمت و فلسفہ را ہمتے مروے باید
 تیغِ اندیشہ بروئے دو جہاں آختن است
 مذہبِ زندہ دلاں خوابِ پریشانیے نیست
 از ہمیں خاکِ جہانِ نگرے ساختن است!

۳۴

بروں زیں گنبدِ در بستہ پیدا کردہ ام را ہے
 کہ از اندیشہ بر ترمی پرواہِ سحر گاہ ہے
 تو اے شاہینِ شہمن در چمنِ کردی ازاں ترسم
 ہوائے اوبسالِ تو دہد پروازِ کوتاہ ہے!
 غبارے گشتہ؟ آسودہ نتوان ز لیکن اینجا
 بہ بادِ صبحِ دم در پیچ و منشیں بر سہرا ہے
 ز جوئے کماشاں بگذر، ز نیلِ آسماں بگذر
 ز منزلِ دلِ مہر و گرچہ باشد منزلِ ما ہے

اگر ز ابرق بے پروا درونِ او تھی گردو
 بچشمِ کوہِ سینا می نیزد با پر کا ہے
 چساں آدابِ محفلِ رانگہ دارندومی سوزند
 میرس از ما شهیدانِ نگاہِ بر سرِ را ہے!
 پس از من شعرِ من خوانند و دریا بند و میگویند
 جہانے زاد گم گوں کردیک مردِ خود آگا ہے!

گنہگارِ غیورم مُزد بے خدمت نمی گیرم
 ازاں داغِ غم کہ برقتِ دیراوستند تقصیرم
 ز فیضِ عشقِ مستی برده ام اندیشہ آنجا
 کہ از دُنبالہ چشمِ مہرِ عالم تاب می گیرم
 من از صبحِ نخستین نقش بندِ موج و گردابم
 چو بحرِ آسودہ می گردد ز طوفانِ حایہ برگیرم
 جہاں را پیش ازین صد بار آتش زیر پا کردم
 سکون و عافیت را پاک می سوزد بزمِ دریم

ازاں پیشیبتاں رقصیدم ورتاں بہ بستم
 کہ شیخ شہر مرد باحتدا اگر دوز بکھنیم
 زمانے رمکنند ازمن زمانے با من آمیزند
 دریں صحرائی دانند صیادم کہ نچیرم
 دل بے سوز کم گیر و نصیب از صحبت مردے
 مس تا بیدہ آور کہ گیر و در تو اسیرم

۳۶

جہاں کو رہت از آئینہ دل غافل افتادہست

ولے چشمے کہ مینا شد نگاہش بر دل افتادہست

شب تاریک راہ پیچ پیچ و بے یقین راہی

دلیل کارواں را مشکل اندر مشکل افتادہست!

رقیبِ خام سو دہست عاشقِ مستِ قاصدِ مست!

کہ حرفِ لبرائ دارائے چندین محل افتادہست

یقینِ مومنے داروگمانِ کافرے دارو

چہ تدبیر اے مسلماناں کہ کارم بادل افتادہست

گہے باشد کہ کارِ ناخدا فی حق کسند طوفان
 کہ از طغیانِ موجِ کشتیم بر ساحل افتادست
 نمی دانم کہ داد این چشمِ بنیاموجِ دریا را
 گہر در سینۂ دریا خرف بر ساحل افتادست
 نصیبِ نیست از سوزِ درونم مرز و بومم را
 ز دمِ کسیرا بر خاکِ صحرا بطل افتادست
 اگر در دل جہانے تازہٗ داری بروں آور
 کہ آفرنگ از جہانت مائے پنہاں سبل افتادست!

۳۷

نہ یابی در جہاں یارے کہ داند و لغتوازی را
 بخود گم شونگہ دار آبرو سے عشق بازی را
 من از کار آفرین داغم کہ با این فوقی پیدائی
 ز ما پوشیدہ دارد شیوہ ہائے کار سازی را
 کسے این معنی نازک نداند جز ایاز نجیب
 کہ مہر غزنوی افروں کند در دایازی را
 من آں علم و فراست با پر کاہے نمی گیرم
 کہ از تیغ و سپر بگاینہ سازد مرد غازی را !

بہر نرنے کہ ایں کالا بگیری سو مہنت یافتہ
 بزورِ بازوئے حیدر بدہ ادراکِ رازی را
 اگر یک قطرہ خون داری اگر مشقتِ پے داری
 بیامن با تو آموزم طریقِ شاہبازی را
 اگر ایں کار را کارِ نفسِ دانی چہ نادانی!
 دمِ شمشیر اندر سینہ باید نے نوازی را!

۳۸

علمے کہ تو آموزی مشتاقِ نگاہے نیست
 و اماندہ را ہے ہست آوارہ را ہے نیست
 آدم کہ ضمیرِ او نقشِ دو جہاں ریزد
 بالذتِ آہے ہست بے لذتِ آہے نیست !
 ہر چند کہ عشقِ او آوارہ را ہے کرد
 داغے کہ جگر سوزد و در سینہ ما ہے نیست
 من چشم نہ بردارم از روستے نگارِ نیش
 آں مستِ تغافل را تو نیتِ نگاہے نیست !
 اقبالِ قبا پوشد در کارِ جہاں کوشد
 دریاب کہ درویشی با دلق و کلا ہے نیست !

۳۹

چو خورشیدِ سحر بیدارنگاہے می تو اں کردن
 ہمیں خاکِ سیہ را جلوہ گاہے می تو اں کردن
 نگاہِ خویش را از نوکِ سوزن تینہ تیز گرداں
 چو جوہر در دل آئینہ را ہے می تو اں کردن
 دریں گلشن کہ بر مرغِ چین راہِ فغاں تنگ است
 باندا ز کشتو دِ غنچہ آہے می تو اں کردن
 نہ این عالم حجاب اورا نہ آں عالم نقاب اورا
 اگر تابِ نطنہ داری زنگاہے می تو اں کردن
 ”تو در زیر درختاں ہمچو طفلانِ آشیانِ مینی“
 بہ پرواز آ کہ صیدِ مہر و ماہے می تو اں کردن

۲۰

کشیدی بادہ ہا در صحبتِ بیگانہ پے در پے!
 بنورِ دیگران اسروختی پیمانہ پے در پے!
 زدستِ ساتی خاورِ دو جامِ ارغوانِ کوش
 کہ از خاکِ تو خیزد نالہ مستانہ پے در پے
 دے کو از تب و تابِ تمہ استناگر دو
 زندہ شعلہ خود را صورتِ پروانہ پے در پے
 ز اشکِ صبغہ گاہی زندگی را برگ و ساز آور
 شود کشتِ تو ویراں تانہ ریزی انہ پے در پے
 بگرداں جامِ وازہ سنگامہ افرنک کتر گوی
 ہزاراں کارواں بگذشت ازیں برانہ پے در پے!

۴۱

عشق اندر جستجو افتاد و آدم حاصل است
 جلوه او آشکار از پرده آب و گل است
 آفتاب ماه و انجم می توان در دست
 در بهائے آن کفِ خاک که در لائے دل است

۴۲

بیا که خاوریاں نقشِ تازه بستند
 وگر مرو بطوافِ بتے کہ بشکستند
 چه جلوه ایست که دلسا بلذتِ ننگے
 ز خاکِ راهِ مشالِ شراره بر جتند!
 کجاست منزلِ تورانیانِ شهر آشوب
 که سینہ ہائے خود از تیزیِ نفس خستند
 تو ہم بذوقِ خودی رس کہ صاجبانِ طریق
 بریدہ از ہمہ عالمِ بخشش پیوستند

بچشمِ مرده دلاں کائنات زندانِ بہت
 دو جامِ بادہ کشیدند و از جہاں رستند
 عنلامِ ہمتِ بیدارِ آن سوارانم
 ستارہ را بسناں سفتہ درگرہ بستند
 فرشتہ را و گر آن فرصتِ سجود کجاست
 کہ نوریان بتماشائے خاکیاں مستند!

۲۲۳

عشق را نازم کہ بودش را غم نابودنے
 کسیرا و ز تار و ابر حاشرو موجودنے
 عشق اگر فرماں دہد از جان شیریں ہم گذر
 عشق محبوب است مقصود است جان مقصودنے!
 کافر ی را بیختم تر سازد شکستِ سومنات
 گرمی رتخنانہ بے بسنگامہ محمودنے
 مسجد و مینانہ و دیرو کلیسا و کنشت
 صد فسوں از بہر دل بستند دل خوشنودنے!

نغمہ پیکر دازمی زجوعے کو ہسارا آخو ستم
 درگستاں بودہ ام بیک نالہ درد آلود نے
 پیش من آئی؟ دم سردے دل گریے بیار
 جنبش اندر تست اندر نغمہ آود نے
 عیب من کم جوعے واز جام عیار زخوش گیر
 لذت تلخاب من بے جان غم فرسود نے

۴۴

بر دل بے تاب من ساقی عے نابے زند
 کیمیا ساز است و اکسیرے سہیابے زند
 من ندانم فور یا نار است اندر سینہ ام
 این قدر دامنم بیاض او بہمتا بے زند
 بر دل من فطرت خاموش می آرد ہجوم
 ساز از ذوق نوا خود را بمضربے زند
 غم مخور ناداں کہ گردوں در بیابان کم آب
 چشمہ ما دارد کہ شخونے بہ سیلابے زند
 اے کہ نوشم خوردہ از تیزی نیشم مرنج
 نیش ہم باید کہ آدم را رگ خوابے زند

۴۵

فروغِ خاکیاں از نوریاں افزوں شود روزے!
 زمیں از کوبِ تختِ دیر ما گزوں شود روزے!
 خیالِ ما کہ اورا پرورش دادند طوفانہا
 ز گردابِ سپہِ ننگوں بیرون شود روزے
 یہی در معنی آدمِ نگر! از من چہ می پرسی
 ہنوز اندر طبیعتِ می خلد موزوں شود روزے
 چناں موزوں شود این پیش پا افتادہ مضمونے
 کہ بزداں را دل از تاثیر او پیچوں شود روزے

۴۶

زدم و راه شریعت نکرده ام تحقیق
 جز اینکه منکر عشق است کافر و زندق!
 مقام آدم خاکی نهاد دریا بند
 مسافران جسم را خدا و بد تو سنیق
 من از طریق نه پرسم، رستی می جویم
 که گفته اند نخستین رستی و بانه طریق
 کند تلافی ذوق آن چنان حکیم فرنگ
 فروغ یاده فروز ترکند بجایم تحقیق

ہزار بار نکو تر متاع بے بصری
 زدانشے کہ دل اور انہی کس تصدیق
 بہ بیچ و تاب حسرت گرچہ لذت و گراست
 یقین سادہ دلاں بہ زنگتہ ہائے دقیق
 کلام و فلسفہ از لوجِ دل منور و شستم
 ضمیمہ خویش کشادم بہ شترِ تحقیق
 ز آستانہ سلطان کسارہ می گیرم
 نہ کافر م کہ پستم خدائے بے توفیق!

۲۷

از همه کس کناره گیر صحبت آشنا طلب
 هم ز خدا خودی طلب هم ز خودی خدا طلب
 از غناش که شمه کار نمی شود تمم
 عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب
 عشق بسر کشیدن است شیشه کائنات را
 جام جهان نما مجود دست جهان کشا طلب
 راه روان برهنه پا راه تمام خار زار
 تا به معتام خود رسی را حله از رضا طلب!

چوں به کمال می رسد فقر و لیل خسروی است
 مسند کعبه و در آدرت بوری یا طلب
 پیش نگر که زندگی راه بعالمی برد
 از سر آنچه بود و رفت در گذر، انتها طلب
 ضربت روزگار اگر ناله چو ناله دهد ترا
 باوه من ز کف بنه، چاره ز مومیا طلب

بیٹی جہاں را خود را نہ بینی
 تا چہ ناداں غافل شینی؟
 نورِ تدبیری شب را بر آواز
 دستِ کلیمی در آستینی!

بیروں قدم نہ از دورِ آفاق
 تو پیش ازینی تو بیش ازینی!
 از مرگ ترسی اے زندہ جاوید؟
 مرگ است صیدے تو در کمینی

جانے کہ بخشند و گیرنگیند
 آدم مہیہ از بے یقینی

صورت گری را از من بیا موز

شاید کہ خود را باز آئینہ بینی!

۴۹

من بیچ نمی ترسم از حادثه شب ها
 شبها که سحر گردد از گردش کوکب ها!
 شناخت مقام خویش، افتاد بدام خویش!
 عشقے کہ نموی خواست از شورش یارب ها!
 آہے کہ ز دل خمیند از بہر جگر سوزی است
 در سینہ شکن اورا آلودہ مکن لب ها
 در میکده باقی نیست از ساقی فطرت خواه
 آن مے کہ نمی گنجد در شیشہ مشرب ها
 آسودہ نمی گردد آن دل کہ گست از دوست
 باقراتِ مسجد ها بادانش مکتب ها!

۵۰

تو کیتی؟ ز کجائی؟ که آسمان کبود
 هزار چشم براه تو از ستاره کشود!
 چه گوئمت که چه بودی چه کردی چه شدی
 که خون کند جگر م را ایازنی محسود!
 تو آن نه که مصداق ز کلمات می کرد
 شراب صوفی و شاعر ترا ز خویش بود
 فرنگ اگر چه زانکار تو گره بکشد
 بحر عهده دگر نه نشسته ترا فروزد

سخن ز نامه و میهن را در از تر گفتی
 بحمید تم که نه بسینی قیامت موجود
 خوشا کس که حرم را درون سینه شناخت
 دمی تپید و گذشت از مقام گفت و شنود
 از آن بکتاب و مبینانه اعتبار نسبت
 که سجده نبرم بر در جبینش سودا

۵۱

دیارِ شوق کہ درو آشناست خاکِ آنخب
 بذرہ ذرہ تو ان دید جانِ پاکِ آنخب
 مے معنائے ز مرغ زادگان نمی گیند
 نگاہ می شکند شیشہ ہائے تاکِ آنخب!
 بہ ضبطِ جوشِ جنوں کوش در معتامِ نیاز
 بہوش باش و مرو باقبائے چاکِ آنخب!

۵۲

مئے دیرینہ و معشوقِ جواں چیزے نسبت
 پیش صاحبِ نظراں عور و جہاں چیزے نسبت
 ہر چیز از محکم و پائندہ شناسی، گذرد
 کوہ و صحرا و برو بجز کہ اں چیزے نسبت
 دانش مغربیاں، فلسفہ مشرقیاں
 ہمہ تجنا نہ دور طوفِ بتاں چیزے نسبت
 از خود اندیش و ازیں باد یہ تریساں مگذرد
 کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نسبت
 در طریقے کہ بنوکِ مژہ کا ویدیم من
 منزل و قافلہ و ریگِ رواں چیزے نسبت

۵۳

قلندران که به تسخیر آب و گل کوشند
 ز شاه باج ستانند و خرقة می پوشند
 بجلوت اند و کندے به مهر و ماه سچینید
 بخلوت اند و زمان و مکان در آغوشند!
 بروز بزم سراپا سچ پر نیان و حمیر
 بروز بزم خود آگاه و تن فراموشند
 فطانتانہ تازہ بچرخ دورنگ می بخشند
 ستارہ ہائے کہن را جازہ بردوشند!

زمانه از دُرخ و سُرّا کشود بِنَدِ نقاب
 معاشران همه سمرستِ با دِه دوشند
 بلب رسید مرا آں سخن که نتوان گفت
 بجهیتم که فقیهانِ شهر خاموشند!

۵۴

دو دستہ تنخیم و گرووں بہ ہنہ ساخت مرا
 فساں کشید و بروئے زمانہ آخت مرا
 من آں جہان خیاں خیاں کہ فطرت ازلی
 جہان بلبیل و گل را شکست و ساخت مرا
 مئے جواں کہ بہ پیمانہ تو می رہیم
 زرا وقتے است کہ جام و سبو گداخت مرا
 نفس بہ سینہ گدازم کہ طاعت و حرم
 توں ز گمئی آواز من شناخت مرا
 شکست کشتی ادراک مرشدان کہن
 خوشا کسے کہ بدریا سفینہ ساخت مرا!

۵۵

مثل شکر ذرہ راتن تہ پیدن دھسم
 تن تہ پیدن دھسم بال پیدن دھسم
 سوزہ نوایم نگہ! ریزہ الماس را
 قطرہ شبتم کفم خوتے چکیدن دھسم
 چون زعتام نموئے غنمہ شیرین نم
 نیم شبان صبح را بیل دمیدن دھسم
 یوسف گم گشتہ را باز کشووم نقاب
 تا بہ تنک مایجان ذوق خریدن دھسم
 عشق شکیب آزا خاک ز خود رفتہ را
 چشم تیرے داوون لذت دیدن دھسم

خودی را مردم آتھنری دلیل نارسانی ہا
 تو اے درد آشنا بیگانہ شوا از آشنائی ہا!
 بدرگاہِ سلاطین تا کجا این چہرہ سائی ہا
 بیاموز از خدائے خویش نازِ کبریائی ہا!
 محبت از جو انردی بجائے می رسد روزے
 کہ افتد از نگاہش کاروبارِ دلربائی ہا!
 چنان پیشِ حریمِ او کشیدم نعمتِ درد سے
 کہ دادم محرمان را لذتِ سوزِ برائی ہا!

از آن بر خویش می بالم که چشم مشتری کو به دست
 متاع عشق نافر سوده ماند از کم روانی ها
 بسیار لاله پا کو بهیم و بیابا کانه می نوشیم
 که عاشق را بجل کردند خون پارسائی ها
 بروں آ از مسلمانان گریز اندر مسلمانان
 مسلمانان روا دارند کافر را جرائی ها!

چون سپرِ لاله سوزم در خمیابان شما
 ای جوانانِ عجب جان من و جان شما!
 غوطه باز در ضمیرِ زندگی اندیشم
 تا بدست آورده ام افکارِ پنهان شما
 مهر و مه دیدم نگاهم بر تر از پروین گذشت
 در نیمه طرح حرم در کافران شما!
 تا سناش تیزتر گردد و منم پیچیدش
 شعله آشفته بود اندر بیابان شما

فن کر نگینم کف دندرتھی دستانِ شرق
 پارہ لعلے کہ دارم از بدخشانِ شما
 می رسد مردے کہ رنجیرِ غلاماں بشکند
 دیدہ ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما
 حلقہ گردِ من زنبید اے پیکرِ آب و گل
 آتشے در سینہ دارم از نیاگانِ شما!

۵۸

دم مرا صفت باد من و دیں کردند
 گیاه را ز سر شکم چو یاسمین کردند
 نمود لاله صحرا نشین ز خون نام
 چنانکه باده لعسے بآنگین کردند
 بلند بال چنانم که بر سپهر برین
 هزار بار مرا نوریاں کسین کردند

مشرخی آدمِ خاکی ز تازه کاری هاست
 مه و ستاره کنند آنچه پیش ازین کردند
 چراغِ خویش بر افروختم که دستِ کلیم
 درین زمانه نهان زیر آستین کردند
 در آبسجده و یاری ز خسرواں مطلب
 که روزِ فتر نیاگان ما پیش کردند

گذرازا آنکه ندیدست و جزو خب بر نهد
 سخن دراز کند لذتِ لطف بر نهد
 شنیده ام سخن شاعر و فقیه و حکیم
 اگرچه خصل بلند است برگ و بر نهد!
 تجبلی که برو سپردی می نازد!
 هزار شب دهد و تاب یک سحر نهد
 هم از حد اگله دارم که بزبان نرسد
 متاع دل برد و یوسفی به بر نهد
 نه در حرم نه به بتخانه یا بم آساقی
 که شعله شعله به سنج شد شره شر نهد!

۶۰

درین صحیحہ گذر افتاد شاید کاروانے را
 پس از مدت شنیدم نغمہ مانے ساربانے را
 اگر یک یوسف از زندان فرعونے بروں آید
 بغارت می توان دادن مستارع کاروانے را!

۶۱

ترا نادان امید غم گسار یها ز افرونگ است؟
 دل شاهین نسوزد بهر آن مرغی که در چنگ است
 پیشیاں شو اگر لعلی زمیرا ت پذیر خواهی
 کجا عیش بروں آوردن لعلی که در سنگ است
 سخن از بود و نایا بود و جہاں با من چیم می گوئی
 من این دم که من هستم ندانم این چه نیزنگ است
 درین میخانه بهرینا ز بیم محتسب لمرزد
 مگر یک شیشه عاشق که از فری لمرزه بر سنگ است

خودی را پرده می گوئی؟ بگو! من با تو ایس گویم
 مرن ایس پرده را چاکے کہ دامان نگہ تنگ است!
 کہن شاخے کہ زیر سایہ او پر بر آوردی
 چو برگش رنجیت ازوے آشیاں برداشتن تنگ است
 غزل آں گو کہ فطرت ساز خود را پرده گرداند
 چه آید زان غزل خوانے کہ با فطرت ہم آہنگ است

بگذرا ز حنا اور و افسونی افرانگ مشو
 کہ نسیب زرد بچو کے ایس ہمہ دیرینہ نو
 چوں پر گاہ کہ در رہگذر باد افتاد
 رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو
 زندگی نخب من آرا و نگہ درار خود بہت
 اے کہ در قافلہ بے ہمہ شو با ہمہ رو

تو فرزند تراز مهر من سیر آمده
 آنچنان ز می که بهر ذره رسانی پر تو!
 آن نگینے که تو با این مہنساں باختہ
 ہم جب بیل امینے نتوان کرد گرو
 از تنک جامی مامیکده رسوا گردید
 شیشہ گیر و حکیمانہ بیاشام و برو

جہانِ رنگتِ بوسپیدِ اقومی گوئی کہ رازِ بہتِ این
 بچے خود را بتارش زدن کہ تو مضربِ سازِ بہتِ این
 نگاہِ جلوہ بدست از صفائے جلوہ می لغند
 تو می گوئی حجاب است این نقاب است این محابہتِ این !
 بیادش طنابِ پردہ ہائے نیلگونش را
 کہ مثلِ شعلہ عریاں برنگاہِ پاکبازِ بہتِ این
 مرا این خاکدانِ من ز فردوسِ بریں خوشتر
 مقامِ ذوق و شوق است این حیم سوز و سازِ بہتِ این !
 زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم اورا
 زمانے ہر دورا یا ہم ! چہ از بہتِ این ! چہ از بہتِ این !

۶۴

از داغِ منقِ او در دل چمنے دارم
 اسے لالہ صحرائی با تو سخنے دارم
 این آہِ جگر سوزے در خلعتِ صحرا بہ
 لیکن چہ کنم کارے با اینجمنے دارم!

۶۵

بہ نگاہِ آشنائے چو درونِ لاله دیدم
 ہمہ ذوق و شوق دیدم ہمہ آہ و نالہ دیدم
 بہ بلند و پستِ عالم تپشِ حیات پیدا
 چہ دمن چہ تل چہ صحرا رمِ این نغزالہ دیدم
 نہ بہ ماست زندگانی! نہ ز ماست زندگانی!
 ہمہ جاست زندگانی! ز کجاست زندگانی!

این ہم جہانے آں ہم جہانے
 این سبکرائے آں سبکرائے!
 ہر دو نبیالے ہر دو گمانے
 ارشعلہ من موج دخانے!
 این یک دو آنے آں یک دو آنے
 من جاودانے من جاودانے!
 این کم عیارے آں کم عیارے
 من پاک جانے نعت روانے!
 اینجا مقامے آنجا مقامے
 اینجا زمانے آنجا زمانے
 اینجا سچہ کارمے آنجا سچہ کارمے؟
 آپہ فنانے آپہ فنانے
 این رہزن من آں رہزن من
 اینجا زبانیانے آنجا زبانیانے

ہر دو فن فرزم ہر دو بسوزم
 این آشیانے آں آشیانے!
 ~~~~~

۶۷

به سار آمدنگه می غلط دانند آتشش لاله
 هزاران ناله خمیند و اند دل پرکاله پرکاله!
 نشان یک جرمه بر خاک چمن از باد و لرزه
 که از بیم خندان بیگانه روید گمش لاله
 جهان رنگ بودانی و دل حسیت میدانی
 همه که حلقه آفتاق سازد که و خود مال!

۱

۶۸

صورت گرے کہ سپیکر روز و شب آفرید
 از نقش این و آن بہ تماشاخانے خود رسید
 صوفی! بروں زبیر گہ تاریک پابنہ
 فطرت متاعِ خویش بسوداگری کشید
 صبح و ستارہ و شفق و ماہ و آفتاب
 بے پردہ جلوہ بانگاہے تھے ان حسید!

باز این عالمِ دیرینِ جہاں می بائست
 برگِ کاہشِ صفتِ کوہِ گراں می بائست
 کفِ خاکِ کہ نگاہِ ہمہ بین پیدا کرد
 در ضمیرش جگر آلودہ فغاں می بائست
 این مہ و مہر کہن راہ بجائے نہ بر بند
 انجیمِ تازہ بہ تعمیرِ جہاں می بائست
 ہر نگارے کہ مرا پیشِ نظر می آید
 خوش نگارے است و لے خوشتر ازاں می بائست
 گفت یزداں کہ چنیں است و گر، بیچِ مگو
 گفت آدم کہ چنیں است و چناں می بائست!

لالہ این گاستاں داغِ تمنائے نہداشت
 نرگسِ طنازا و چشمِ تماشائے نہداشت
 خاکِ راموچِ نفسِ بود و ولے پیدا نبود
 زندگانیِ کاروانے بود و کالائے نہداشت
 روزگار از ہائے وہوئے میکشاں بیجانہ
 بادہ درمیناشس بود و بادہ پیمائے نہداشت
 برقِ سینا شکوہ سنج از بے بانی ہائے شوق
 ہیچ کس در وادیِ امین تقاضائے نہشت
 عشق از دستِ ریادو ما ہنگامہ ہانعمیب کرد
 در نہ این بزمِ خموشاں ہیچ نونوعائے نہشت

۷۱

ہسنگامہ را کہ بست دریں دیر ویر پائے؟
 ز تار یابن او ہر نالندہ ہم چو نائے!
 در بنگہ ففتیر و بکا شانہ امیر
 غمہا کہ پشت را بجوانی کند و تائے
 در ماں کجبا کہ درد بد ماں فزوں شود
 دانش تمام سیدہ و نیرنگ و سمیائے
 بے زور سبیل کشتی آدم نمی رود
 ہر دل شہزاد عربیدہ دارہ بہ ناخدا ہے

از من حکایتِ سفرِ زندگی میرس
 در ساختم بدرد و گزشتم غزل سراے
 آہنچہ تم نفس بہ نسیمِ سحر گوی!
 گشتم دریں زمین بہ گلاں نا نہادہ پاے
 از کاخ و کوئچہ و پریشاں بکاخ و کوئے
 کردم بحشیم ماہ تماشاے این سراے!

۷۲

اے لالہ اے چراغِ کہستانِ باغ و راغ
 درمن نگر کہ می دہم از زندگی سراغ
 مارنگِ شوخ و بوسے پریشیدہ نیتیم
 مائیم آنچہ می رود اندر دل و دماغ
 مستی ز بادہ می رسد و از ایام نیست
 ہرچند بادہ را نتوان خورد بے ایام
 داغِ بسینہ سوز کہ اندر شب وجود
 خود را شناختن نتوان جز با حق سراغ
 اے موجِ شعلہ سینہ بیا و صبا کشاے
 شبِ نمِ موج کہ می دہد از سوختن سراغ!

۷۳

من بندہ آزادم عشق است امام من
 عشق است امام من معتل است غلام من
 ہنگامہ این محفل از گردش جام من
 این کوکبِ شام من این ماہِ تمام من
 جاں در عدم آسودہ بے ذوقِ تمنا بود
 ستانہ نوا ہا زد و حلقہٴ دوام من
 اے عالمِ رنگ و بو این صحبتِ تاچند
 مرگ است دوام تو عشق است دوام من!
 پیدا لضمیمہ او پنہاں لضمیمہ او
 این است مقام او دریا بہتام من!

۷۴

کم سخن غنچہ کہ در پرودہ دل رانے دشت
 در ہجوم گل و ریحاں غم مسانے دشت
 محرمے خواست ز مرغ چین باد بہار
 تنگیہ بر صحبت آں کو کہ پروانے دشت!

۷۵

نحو در اکتم سجودے، دیو و حرم نمازہ
 این در عرب نمازہ آن در عجم نمازہ
 در برگ لاله و گل آن رنگ و نم نمازہ
 در نالہ ہائے مرغیاں آن زیر و بم نمازہ
 در کار گاہ گیتی نقش نوی نہ بنیم
 شاید کہ نقش دیگر اندر عجم نمازہ

سیارہ ہائے گردوں بے فوقِ اطلالے
 شاید کہ روز و شب را تو مستحقِ رم نمازہ
 بے منزل آرمیدند پیا از طلب کشیدہ
 شاید کہ خاکیاں را در سینہ دم نمازہ
 یا در بیاضِ امکاں یک برگِ سادہ نشیت
 یا خامہٴ قضا را تابِ رستم نمازہ!

وگلشن از جدید

بہ سوادِ دیدہ تو نظر آفسریدہ ام من
 پضمیر تو جہانے دگر آفسریدہ ام من
 ہمہ خاوراں بخوابے کہ نہاں چشمِ انجم
 بہ سوادِ زندگانی سحر آفسریدہ ام من!

نگارشن از جلد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تہذیب

زبانِ خاور آں سوزِ کهن رفت   و شِ و اماند جانِ او زن رفت
 چو تصویر سے کہ بے تارِ نفس زلیست   نمی داند کہ فودقِ زندگی چیست
 و شِ از مدعا بیگانه گردید   نئے او از نوا بیگانه گردید
 بظہرِ دیگر از مقصود گفتیم   جوابِ نامتہ محمود گفتیم

نزد مردے بجانِ ماشرار سے	ز عہدِ شیخ تا میں روزگار سے
ولے یک فتنہ محشر ندیدیم	کفنِ دربر بجا کے آرمیدیم
قیامت ہا کہ رست از کشتِ چنگیز	گذشت از پیشِ آن امانے تبریز
طلوعِ آفتابے دیگرے بُید	نگاہ ہم نعتِ لابیے دیگرے بُید
بدستِ ذرہ و آدم آفتابے	کشور و از رخِ معنی نعتِ لابیے
مثالِ شاعرانِ افسانہ بستم	نہ پسنداری کہ من بے باوہ بستم
کہ بر من تہمتِ شعر و سخن لبست	نہ بینی خیر از آن مردِ فرودست
دلِ زارے عنیم یارے نہ دارم	بجوئے دلبرانِ کارے نہ دارم
نہ در خاکم دلِ بے سختیایے	نہ خاکِ من غبارِ رنگزارے
رقیبِ قاصدِ دریاں نہ انم	بجبریلِ امیں ہم است انم
فرشائے منشیِ زیرِ کلیم است	مرا بافتِ درسا یانِ کلیم است
اگر آہم بددیا سے نہ گنجیم	اگر حنا کم بھجھائے نہ گنجیم

دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد   ییم افکارِ من ساحلِ نہ ورزد
 نہاں تفتدیرِ ما در پرودہ من   قیامت ہا بعسل پروردہ من
 دے در خوشستنِ خلوتِ گزیدم   جہانے لازوالے آسردیم

”مرا زیں شاعری خود عار ناید

کہ در صد قرن یک عطا ناید“

بجانم رزمِ مرگ و زندگانی است   نگاہم بر حیاتِ جاودانی است
 زجاں خاکِ ترا بیگانہ دیدم   باندام تو جانِ خود و میسدم
 ازاں نارے کہ دارم داغ و انغم   شبِ خود را بفیروز از چہ راغم
 بخاکِ من دلے چوں دانہ کشتند   بلوحِ من خطِ دیگر نوشتند
 مرا ذوقِ خودی چوں انگبین است   چہ گویم وارداتِ من ہمین است

نخستین کیفیتِ اورا آزمودم

وگر بر خا و زانِ قیمتِ نمودم

اگر این نامہ را حسبِ میلِ خواند   چو گرد آں نورِ ناب از خود فشانند
 بنا لہ از مہتِ سام و منزلِ خویش   بہ بزدان گوید از حالِ دلِ خویش
 و بتجلی را چہ سناں عرباں نخواہم   نخواہم جز عنہم پنهان نخواہم
 گذشتم از وصالِ جاودانے   کہ بہینم لذتِ آہ و فغانے

مرانا زونیا ز آدے دہ

بحبان من گہ از آدے دہ

سوال

نخست از من کز خوشم در تحب
 چه چیز است آنکه گویندش قفس کز
 که این منکر ما را شیطراہ است
 چرا کہ طاعت و کما ہے گنہ است

جواب

دردن سینہ آدم چه نور است!   چه نور است این کہ غیبِ حضور است!
 من اورا ثابت ستیا رویدم!   من اورا نور ویدم نار ویدم!
 گئے نارش نہر ہاں دلیل است   گئے نورش زجان جبریل است

چہ نولے جاں فروزے سینہ تابلے   نیز زو باشعاش آفتابے
 بخاک آلودہ و پاک از مکان است   بہ بند روزد شب پاک از زمان است
 شمار روزگار کش از نفس نیست   چنیں جویندہ ویا بندہ کس نیست
 گمے و اماندہ و ساعل منقاش   گمے دریائے بے پامیاں بجاش
 ہمیں دریا ہمیں چوب کلیم است!   کہ از مے سینہ دریا دونیم است
 غزالے مرغارش آسمانے   خورد آبے ز جوتے کمکشانے
 زمین و آسماں اور امتقاعے   میان کارواں تنہا خراعے
 ز احوالش جہانِ ظلمت و نور!   صدائے صور و مرگ و جنت و حور
 از واپیس و آدم را نمودے   از واپیس و آدم را کشودے
 نگہ از جلوہ او ناشکیب است   تجلی ہائے او بیزواں فریب است
 بچشمے حسوت خود را بہ بیند   بچشمے حسوت خود را بہ بیند
 اگر یک چشم بر بند و گناہے است   اگر باہر دو بیند شرط رائے است

ز جوئے خوش بھرے آفریند گھر گردد بہ قصرِ خود نشیند
 ہماں دم صورتِ دیگر پذیرد شود غواص و خود را باز گیرد
 دروہنگامہ ہائے بے خروش است در و رنگ و صدا بے چشم و گوش است

درون شیشہ اور روزگار است

ولے بر ما بتدریج آشکار است!

حیات از وے بر اندازد کند سے شود صیادِ ہر سبت و بلند سے
 از و خود را بہ بند خود در آرد گلو سے ماسواں ہم فشار د
 دو عالم می شود روزے شکارش فتد اندر کند تا بدارش
 اگر ایں ہر دو عالم را بگیرد ہمہ آفاق میسر تو نہ میری!
 منہ پا در سیا بان طلب مست تختیں گیر آن عالم کہ در دست
 اگر زیری ز خود گیری ز بر شو خدا خواہی؟ بخود نزدیک تر شو
 بہ تسخیر خود افتادی اگر طاق ترا آسان شود تسخیر آفاق!

خاکِ رونے کہ گیری این جہاں را   شگافی سینہ نہ آسماں را
 گذار و ماہِ پیش تو سجودے   برو بیچی کمنہ از موجِ دودے
 دریں دیرِ کهن آزاد باشی   بتاں را بر مرادِ خود تراشی
 بکف برون جہانِ چار سورا   مفتام نور و صوتِ رنگِ بورا
 فرونش کم کم او بیش کردن   و گر گوں بر مرادِ خویش کردن
 برنج و راحتِ او دل نہ بستن   طلسم نہ سپہرا و شکستن
 فرورفتن چو پیکان در ضمیرش   ندادن گندمِ خود با شعیرش

شکوہِ خسری این است این است!

ہمیں ملک است کج تو ام بدین است!

سوال (۲)

چہ بجز است این کہ علمش حاصل آمد؟
ز قہر او چہ گوہر حاصل آمد؟

جواب

حیات پر نفس بجز روانے   شعور و آگہی اورا کرانے
چہ دریائے کہ ترف و موجد است   ہزاراں کوہ و صحرا بر کنار است
پس از موج ہائے بقیادش   کہ ہر موجش بروں حسبت از کنارش

گذشت از بحر و صحرا رانے داد   نگہ را لذتِ کیفیت و کسے داد
 ہر آن چیزے کہ آید در حضورش   منظور گردد از فیضِ شعورش
 بخلوتِ مست و صحبتِ ناپزیر است   ولے ہر شے ز نورش مستنیر است
 تختیں می نماید مستنیرش   کند آئند بآئینے اسیرش
 شعورش با جہاں نزدیک تر کرد   جہاں اورا ز رازِ او خبر کرد
 خرد بند نقاب از رخ کشودش   و لیکن لطقِ عریاں تر نمودش

مکتبہ داندین بر مکانات

جہاں اورا مقامے از مقامات!

بروں از خویش می بینی جہاں را   در دشتِ دیم و صحرا و کان را
 جہاں رنگِ بوگدستہ ما   ز ما آزاد و ہم وابستہ ما
 خودی اورا بیک تارِ نگہ بست   زمین و آسمان و مہر و مہ بست
 دلِ ما را با و پوشیدہ رہے است   کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است

گر اور اکس نہ بین زار گردد اگر بسیندیم و کسار گردد

جہاں رافس رہی از دیدن ما نہاش رستہ از بالیدن ما

حدیثِ ناظر و منظور رائے است دل ہر ذرہ در عرض نیازے است

تو اے شاہد مرا مشہو گرداں ق زنیض یک نظر موجود گرداں

کمالِ ذاتِ شے موجود بودن برائے شاہدے مشہود بودن

زدائش در حضورِ ما نبودن منور از شعورِ ما نبودن

جہاں غیر از تجلی ہائے مانیت کہ بے ماجلوہ نور و صدانیت

تو ہم از صحبتش یاری طلب کن نگہ را از خم و چپش ادب کن

یقین می داں کہ شیران شکاری

دریں رہ خواستند از مور یاری

بیاریہائے او از خود خبر گیر تو جب ریل امینی بال و پر گیر

بہ بسیاری کشا چشمِ خود را کہ دریا بی تماشا تے احد را

فصیبِ خود ز بوسے پیرین گیسر به کنعان نگمت از مصر وین گیسر

خودی صیاد و نخبیرش مه مهر اسیر بند تدبیرش مه و مهر

چو آتش خویش را اندر جهان زن!

شب بخون بر مکان و لامکان زن!

سوال (۳)

وصالِ مُسکِنٍ وَّواجِبِ بِہِمِ حَسِیْتِ؟
 حَدِیْثِ قُرْبٍ وَّعُدْوَشِیْنِ وَّکَمِ حَسِیْتِ؟

جواب

سہ پہلو ایں جہانِ چون وچندا است   خرد کیف وکم اور اکندا است
 جہانِ طوسی وقلیدس است ایں   پے عقلِ زمین فرسا بس است ایں
 زمانش ہم مکانش اعتباری است   زمین و آسمانش اعتباری است
 کماں رازہ کن و آماج دریاب   ز حرمِ نکتہ معراج دریاب
 جو مطلق دریں دیر مکافات   کہ مطلق نیست جز نور السموات

حقیقت لازوال و لامکان است   مگو و بگو که عالم بے کران است
 کران او درون است بیرون نیست   دروش نسبت بالاکم فزوں نسبت
 دروش خالی از بالا و زیر است   و لے بیرون او وسعت پذیر است
 ابدراعتسل مانا سازگار است   بیکی از کی سردار او ہزار است
 چونگ است او سکون را دوست از   نہ بیند مغز و دل بر پوست از
 حقیقت را چو ماصد پارہ کریم   تمیز ثابت دستیارہ کریم
 خرد و در لامکان طرح مکالمت   چو زمانے زمان را بر میاں نسبت
 زمان را در ضمیر خود ندیدم   مد و سال و شب و روز آندیدم
 مد و سالت نمی از زدیگ جو   بحرف کہ لبش تم غوطہ زن شو

بخود رس از سر ہنگامہ بر خیز

تو خود را در ضمیر خود فریز

تن و جان را دو تا گفتن کلام است   تن و جان را دو تا دیدن حرام است

بجاں پوشیدہ رمز کائنات است بدن حالے از احوال حیات است

عروس معنی از صورت حنا بست نمودن خویش را پیرایہ ما بست

حقیقت رونے خود را پرہ باف است

کہ اور الذّٰتے در انکشاف است

بدن را تا فرنگ از جاں جدا دید نگاہش ملک و دیں را ہم دوتا دید

کلیسا سبجہ پطرس شمارد کہ او با حاکمی کارے ندارد

بکار حاکمی مکرو فنے ہیں تن بے جاں و جاں بے تنے ہیں

حسہ را بادل خود مہر کن یکے بر ملت ترکاں نظر کن

بہ تلبید فرنگ از خود رمیدند

میان ملک و دیں لبطے ندیدند

یکجی را آن چہاں صد پارہ دیدیم عدد بہر شمارش آسیریدیم

کہن دیرے کہ بینی مشن خجاک است مے از سر گذشت ات پال است

حکماں مردہ را صورت نگار اند!   پدمو سے دم عیسے نزارند!
 دریں حکمتِ لم چیزے ندید است   برائے حکمتِ دیگر تپید است
 من این گویم جہاں در انقلاب است   در روشِ زندہ و در بیچ و ناب است
 ز عدا و دشمنانِ خویش بگذر   یکے در خود نظر کن پیش بگذر
 دران عالم کہ جزو از کل فزون است   قیاسِ رازی و طوسی جنون است
 زمانے با ارسطو آشنا باش   دمے با سازِ بیکین ہم نوا باش
 ولیکن از مقامِ شان گذر کن   مشو گم اندرین منزل، سفر کن
 با آن عتقے کہ داند بیش و کم را   شناسد اندرونِ کان و ایم را
 جہان چپہ و چوں زیر نگین کن   بگردوں ماہ و پرویں را کیس کن
 و لیکن حکمتِ دیگر بیاموز   رہاں خود را ازیں مکرِ شبِ روز

مقام تو بروں از روزگار است

طلب کن آن میں کو بے نیاز است!

سوال

قدیم و محدث از هم چوں جدا شد
 که این عالم شد آن دیگر خدا شد
 اگر معروف و عارف ذات پاک است
 چه سودا در سر این مشت خاک است؟

جواب

خودی را زندگی ایجاد غیر است   فراق عارف و معروف خیر است
 قدیم و محدث ما از شمار است   شمار ما طمس فرگار است
 دادم دوش و فردا می شماریم   بهیست و بود و باش کار داریم

از خود را بریدن فطرتِ ماست   تپیدنِ نارِ سیدنِ فطرتِ ماست
 نہ مارا در سترقِ او عیارے   نہ اورا بے وصالِ ماقرارے
 نہ او بے مانہ ما بے او اچھاں است!   فراقِ ما فراقِ اندر وصالِ است!
 جدائیِ خاکِ را بختِ زنگا ہے   دہدِ سرمایہ کو ہے بکا ہے
 جدائیِ عشقِ را آئینہِ در است   جدائیِ عاشقانِ را سازگار است
 اگر مازندہ ایم از دردِ مندی است   وگر پائندہ ایم از دردِ مندی است
 من و او حسیت؛ اسرارِ الہی است!   من و او بردوامِ ما گواہی است!
 بخلوتِ ہم بخلوتِ نورِ ذاتِ است   میانِ انجمنِ بودنِ حیاتِ است
 محبتِ دیدہ و رے انجمنِ نیست   محبتِ خود نگر بے انجمنِ نیست
 بہ بزمِ ما تجلیِ ہاست بنگر   جہاں ناپید و او پیدا است بنگر
 در و دیوارِ دِشہر و کاخِ و کونیت   کہ اینجا، سچکس جز ما و او نیست
 گے خود را ز ما بیگانہ سازد   گے مارا چو سازے می نوازد

گئے از سنگ تصویرش تراشیم گئے نادیدہ بروئے سجدہ پاشیم

گئے ہر پریدۂ فطرت دریدیم! جمالِ یار بے باکانہ دیدیم

چہ سودا در سر این مشتِ خاک است؟ ازین سودا دروشش تا بناک است

چہ خوش سودا کہ نالدا از فرانش و لیکن ہم بالدا از فرانش

فراقِ او چہاں صاحب نظر کرد کہ شامِ خویش را بر خود سحر کرد

خودی را در دمندا امتحان ساخت غمِ دیرینہ را عیشِ جوان ساخت

گہر ہاسک سگ از چشم تیر برد ز نخلِ ماتے شیریں ثمر برد

خودی را انگ در آغوش کردن

فنا را با بخت ہم دوش کردن!

محبت؟ در گہر بستن مقامات محبت؟ در گذشتن از نہایات!

محبت ذوقِ انجہاے ندارد طلوعِ صبحِ او شامے ندارد!

برائش چوین خورد پیچ و خمے ہست جہانے در فروغ یکدے ہست!

ہزاراں عالم فتد در رہ ما   بپایاں کے رسد جو لانگہ ما

مسافر اجاوداں زی جاوداں میر   جہانے را کہ پیش آید من را گیر

بہ بحر شگم شدن انجام مانیت   اگر اورا تو در گیری فنا نیست

خودی اندر خودی گنجد محال است!

خودی را عین غم و بودن محال است!

سوال (۵)

کہ من باشم مرا از من خب کن
چہ معنی دارد اندر خود سخن کن؟

جواب

خودی تعویذِ حفظِ کائنات است   نخستیں پر تو ذلتِ حیات است
حیات از خوابِ خوش بیدار گردد   دروش چوں یکی بسیار گردد
نہ اورا بے نمود ما کثودے   نہ مارا بے کثود او نمودے

ضمیرش بجز ناپیدا کناے   دلِ قطرِ موجِ بمقیراے
 سرو برگِ شکیبائی ندارد   بجز اندر پیدائی ندارد
 حیاتِ آتشِ خودی با چوں شررها   چو آہِ مستحباتِ اندر سہرا
 ز خود نارفتہ بیرونِ غیرین است   میانِ انجمنِ خلوت نشین است
 یکے بن گم بخود سمچیدین او   ز خاکِ پے سپر بالیدین او
 نہاں از دیدہ ہا در ہاے و ہوتے   و مادہمِ جستجوئے رنگِ بوتے
 ز سوزِ اندر وں در حبتِ خیز است   با آئینے کہ با خود در ستیز است
 جہاں را از ستیزِ او نظامے   کفِ خاکِ از ستیزِ آئینہ فامے
 نریزد جز خودی از پر تو او   نخیلِ جزبہ گہر اندر زواو
 خودی را پیکرِ خاکی حجاب است   طلوعِ او مشالِ آفتاب است
 درونِ سینہٗ ماحن اور او   فروغِ خاکِ ما از جوہر او
 تو می گوئی مرا از من خبہ کن   چہ معنی دارد اندر خود سہن کن؟

ترا گفتم کہ ربطِ جان و تنِ چسبیت   سفر در خود کن و بنگر کہ من چسبیت
 سفر در خویش؟ زادن بے اب و مام   تریا را اگر گزستن از لبِ بام
 ابد بردن بیک دم اضطرابے   تماشا بے شعاعِ آفتابے
 ستردن نقشِ ہر امید و نیامے   زدن چاکے بدریا چوں کلیمے
 شکستن این طلسمِ بحر و بر را   زانگشتے شکافیدنِ مہر را
 چنناں باز آمدن از لامکانش   درونِ سینہ او در کفِ جہانش
 ولے این راز را گفتن محال است   کہ دیدن شیشہ و گفتن برفال است
 چہ گویم از من و از نوش و نالش   کند انا عر ضنابے نقاش
 فلک را لرزہ برتن از من و او   زمان و ہم مکان اندر بر او
 نشین را دل آوم نہاد است   نصیبِ مشتِ خاکے او قناد است
 جدا از غمِ ہم و ابستہ غیر   گم اندر خویش ہم پیوستہ غیر
 خیال اندر کفِ خاکے چسبان است؟   کہ سیرش بے مکان و بے زمان است!

بزدلان است آزاد هست! این حسیت؟
 کند و صید و صیاد هست! این حسیت؟
 چراغ در میان سینه تست چه نور هست این که در آینه تست؟

مشغوفا فل که تو اورا آهینی

چه نادانی که سوزے خود نہ بسینی!

سوال (۶)

چہ جزواست آنکہ او از کل فزون است؟
 طریق بستن آن حسرت چون است؟

جواب

خودی زان کل کہ تو بینی فزون است	خودی ز اندازہ ہائے ما فزون است
بہ بحر روزگار رفت کہ خیزد	ز گردوں بار بار رفت کہ خیزد
بہ بے بالی چنان پرواز کہ کیست؟	جزا و در زیر گردوں خود نگر کیست؟
بروں از جنت و حور سے در آغوش!	بہ ظلمت ماندہ و نور سے در آغوش!
ز قصر زندگی گوہر بر آرد	بآں نقطے دل آویز سے کہ دارد

ضمیمہ زندگانی جاودانی است   بچشمِ ظاہرِش بینیِ زمانی است
 بتقدیرِش مقامِ ہست بود است   نمودِ نحویش وخطِ این نمود است
 چہ می پرسی چہ کون است چہ کون نیست   کہ تقدیر از نہا و او بروں نیست
 چہ گوئیم از چگون و بے چگونش   بروں محبوب و مختار اندر روش
 چنین فرمودہ سلطانِ بدر است   کہ ایماں در میانِ جبر و قدر است
 تو ہر مخلوق را مجبور گوئی   اسیر بندِ نزد و دور گوئی
 ولے جاں از دمِ جاں آفرین است   بچندیں جلوہ ما خلوت نشین است
 ز جبر او حدیثے در میان نیست   کہ جاں بے فطرتِ آزاد جاں نیست

شبیخوں بر جہانِ کیفِ کم زد

ز مجبوری بختاری متدم زد

چو از خود گردِ مجبوری فشانند   جہانِ خویش را چوں ناقہ را اند
 نگر در آسماں بے رخصتِ او   نہ تا بد اخترے بے شفقتِ او

کند بے پردہ روزے مضمزش را   بچشمِ خویش بنید جو ہرش را
 قطارِ نوریاں در رہگذار ہست   پئے دیدارِ او در تہنِ ارہست
 شرابِ انفرشتہ از تماشِ گبیر
 عیارِ خویش از خاشِ گبیر

چہ پرسی از طریقِ جستجویش   فرو آدر مقامِ ہاے وہوش
 شبِ روزے کہ داری بر ابد زن   فغانِ صبحِ گاہے بر حسدِ وزن
 خورد را از جو اس آید متاع   فغانِ از عشقِ می گیر و شعاع
 خورد جز در فغانِ گل را بگیرد   خورد میرد فغانِ ہرگز نمیرد
 حسدِ بہر ابد نظر فے ندارد   نفسِ چوں سوزنِ ساعت شمارد
 ترا شد روز ہا شب ہا سحر ہا   نیکر و شعلہ و چینی شہر ہا

فغانِ عاشقانِ انجامِ کارے ہست

نہاں در یکدمِ اوروزِ کارے ہست!

خودی تا ممکنش و نماید گره از اندرونِ خود شاید

ازاں نورے کہ وابیندنداری تو اورا فانی و آنی شماری

ازاں مرگے کہ می آید چه باک است خودی چوں نچتہ شد از مرگ پاک است!

ز مرگ دیگرے لرزد دلِ من دلِ من جانِ من آب و گلِ من

ز کارِ عشقِ مستی بر فنا دن شرارِ خود بجا ثنا کے ندادن

بدستِ خود کفن بر خود بریدن بچشمِ خویش مرگِ خویش دیدن

ترا این مرگ ہر دم در کمین است بترس ازوے کہ مرگ ما ہمیں است

کند گو رتو اندر سپیکر تو

تکبیر و منکر او در بر تو

سوال (۷)

مسافر چوں بود رہرو کدم است؟
 کرا گویم کہ او مردِ تمام است؟

جواب

اگر چشمے کثاتی برویِ خویش   درونِ سینہ بینی منزلِ خویش!
 سفر اندر حضر کہ درونِ جنین است   سفر از خود بخود کردن بہین است
 کسے انجبا نذا ندما کجبا تمیم   کہ در چشم مہ و اختر نیانیم
 مجو پایاں کہ پایاں نے نداری   بپایاں تارسی جانے نداری
 نہ مارا پختہ سپنداری کہ خامیم   بہر منزل تمام و ناتمامیم
 بپایاں نار سیدن زندگانی است   سفر مارا حیات جاودانی است

زماہی تا بمسہ جولانگہ ما مکان و ہم زمان گدردہ ما
 بخود چھپیم و بے تاب نہویم کہ ما موجیم و از قعر وجودیم
 دما دم خویش را اندر کیں باش گریزاں از گھاں سوئے یقین باش
 تب تاب محبت را فنا نیست یقین و دید را نیز انتہا نیست
 کمال زندگی ویدار ذات است طریقیں رستن از بندجہات است
 چنساں با ذات حق خلوت گزینی ترا او بیند و او را تو بینی
 منور شوز نور من یرانی مژہ برہم مزن تو خود نمائی
 بخود محکم گذر اندر حضورش مشونا پید اندر بحر نورش
 نصیب ذرہ کن آن اضطرابے کہ تا بد در حریم آفتابے
 چنساں در جلوہ گاہ یار می سوز عیاں خود را نہاں اورا برافروز!

کسے کو دید عالم را امام است

من و تو نا تما میم او تم مہت!

اگر اور انیابی در طلب نہیں
 اگر یابی بد انشس در آویز
 فقیہ و شیخ و ملا را مدہ دست
 مروماندر ماہی غافل از شست
 بکار ملک دین او مرد را ہے ہست
 کہ ما کو بیم و اوصاحب ننگا ہے ہست
 مثال آفتاب صبح کا ہے
 دمدار بہرین ہوشش ننگا ہے
 فرنگ آئین جمہوری نہا دست
 رسن از گردنی دیو کشتا دست
 نوابے زخمہ و سارے نداد
 ابے طیارہ پروازے نداد
 ز بخش کشت ویرانے نکوتر
 ز شہ راوبیا بانے نکوتر
 چور بہرین کاروانے درنگ و تاز
 شکھا بہر ناسک و رنگ و تاز
 رواں خوابید و تن بیدار گردید
 بنر بادین و دد انشس خوار گردید
 خرد جز کافری کافر گری نیست
 فن افرنک بزم مردم دری نیست
 گرو ہے را گرو ہے در کین است
 خدائش یار اگر کارش خچین است
 زمین وہ اہل مغرب را پیامے
 کہ جمہور است تیغ بے نیامے

چشمشیرے کہ جانہامی ستاند تمیزِ مسلم و کافر نداند

نہ ماند در غلافِ خود زمانے

برد جانِ خود و جانِ جہانے

سوال (۱۰)

کدامی حکمت را نطق است انا الحق
چه گوئی هر زه بود آں رمز بلسق

جواب

من از رمز انا الحق باز گویم   دگر باهند و ایراں راز گویم
منع در حلقه دیر این سخن گفت   حیات از خود فریب خورد و من گفت

خدا خفت و وجود ما ز خواش وجود ما نمود ما ز خواش

مقامِ نحت و فوق و چار سو خواب! سکون و سیر و شوق و جستجو خواب!

دل بیدار و عقل نکتہ بین خواب! گمان و فکر و تصدیق و یقین خواب!

ترا این چشم بیدارے بخواب است! ترا گفتار و کردارے بخواب است!

چو ادب از گرد و گمے نیست

متاع شوق را سو اگرے نیست

فروع دانش ما از قیاس است قیاس ما از لغت ویرجوا س است

چو حسن و گیشد این عالم دگر شد سکون و سیر و کیف کم دگر شد

توان گفتن جهان رنگ و بو نیست زمین و آسمان و کاخ و کونیت

توان گفتن کہ خوابے یا فسوزے است حجابِ چہرہ آں بے چگونے است

توان گفتن ہمہ نیرنگ ہوش است فریب پرودہ ہائے چشم و گوش است

خودی از کائنات رنگ و بو نیست حواس ما میان ما و او نیست

نگہ را در حرمش نیست را ہے کنی خود را تماشا بے نگا ہے

حسابِ ورزش از دورِ فلک نیست

بخود بینی ظن و تخمین و شک نیست

اگر کوئی کہ من و ہم گمان است نمودش چون نمود این و آن است

بگو با من کہ دارا سے کجاں کہیت؟ یکے در خود نگراں بے نشان کہیت؟

جہاں پیدا و محتاج و لیلے! نمی آید لہنکہ جبریلے!

خودی پنهان ز حجت بے نیاز است! یکے اندیش و دریاں چہ از است!

خودی را حقِ بدان باطل مپندار خودی را کشت بے حاصل مپندار

خودی چون نختہ گرد و لایزال است فراقِ عاشقان عینِ وصال است!

شہر را تیز بالے می توان داد تپید لایزالے می توان داد

دوامِ حق جزاے کارِ ادنیست کہ او را این دوام از جستجو نیست

دوامِ آن بہ کہ جانِ مستعارے شود از عشق و مستی پایدارے!

وجود کو ہمارا و دشمن و درسیج! جہاں فانی، خودی باقی، دگر، سیج!

دگر از شکر و منصور کم گوے! خدا را ہم براہِ خویشین جوے

بخود کم بہر تھتیق خودی شو

انا الحق گوے و صدیق خودی شو

سوال (۹)

کہ شد بر سر وحدتِ اقصا آخر؟
 شناسائے چه آمد عارفِ آخر؟

جواب

تہ گردوں معتامِ دل پذیر است   ولیکن مہر و ماہش زود میر است
 بدوشِ شامِ نعمشِ آفتابے   کواکب را کفن از ماہتابے
 پرد کسار چوں ریگِ روانے   دگرگوں می شود دریا بانے

گلاں را در کمین باو خزان است متاع کارواں از بیم جان است
 ز شب نیم لاله را گوهر نمساند دے ماند دے دیگر نمساند
 نواشنیدہ در چنگے بمیرد شتر ناجستہ در سنگے بمیرد
 میرس از من نہ عالمگیری مرگ
 من و تو از نفس زنجیری مرگ!

غزل

فنا را بادہ ہر جام کردند چہ بیدر آنہ اوراعام کردند
 تماشا گاہِ مرگِ ناگساں را جہانِ ماہ و انجہم نام کردند
 اگر یک ذرہ اش نخوئے رم آموخت بافسونِ نگاہے رام کردند

قرار از ما چہ می جوئی کہ ما را اسیرِ گردشِ ایام کردند

خودی در سینہ چاکے نگہدار

ازیں کو کب چراغِ شام کردند

جہاں کی مہمتِ ام آفین است دریں غریتِ سراغِ فغانِ مہین است

دلِ ما در تلاشِ باطلے نیست نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست

نگہ دارند اینجبا آرزو را سرورِ ذوق و شوقِ جستجو را

خودی را لازوالے می توان کرد فراغے را اصالے می توان کرد

چراغے از دمِ گرمے توان نخت

بسوزن چاکہ گردوں میتوان نخت

خدائے زندہ بے فوقِ سخن نیست تجلیِ ہائے او بے انجمن نیست

کہ برقِ جلوة او جب جگر زد؟ کہ خورد آں بادہ و ساغرِ بسر زد؟

عبادِ حسن و خوبی از دل کیست؟ میرا و در طوافِ منزل کیست؟

اَلَسْتُ اَزْخُلُوْتِ نَانِیْ كِه بَرخاست؟ بلی، از پردهٔ سانسے كه برخاست؟
 چه آتش عشق درخا كه برافروخت! ہزاراں پردہ یک آواز ما سوخت!
 اگر مائیم گرداں جام ساقی است بیزش گرمی ہنگامہ باقی است!
 مرادل سوخت بر تنہائی او کنم سامان بزم آرائی او

مشال دانہ می کارم خودی را

برائے ادبگم دارم خودی را

خاتمه

نونشمشیری ز کام خود بروں آ   بروں آ از نیام خود بروں آ
 نقاب از ممکنات خویش برگیر   مه و خورشید و انجم را به برگیر
 شب خود روشن از نور یقین کن   ید بیضیا بروں از آستین کن
 کسے کو دیده را بر دل کشود هست   شرارے کشت پرینے درود هست
 شرارے جسته گیر از دروغم   که من مانند رومی گرم غم
 و گرنه آتش از تندیب نوگیر
 بروں خود بعینے اندروں میرا

بندگی نامہ

بندگی نامہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

گفت پایزدان مہ گیتی فروز تاب من شب را کند مانند روز
 یاد آیم کہ بے لیل و نہار خفت بوم در خمیہ روزگار
 کو کہے اندر سواد من نبود گردشے اندر نہاد من نبود
 نے ز نورم دشت در آئینہ پوش نے بدریا از جمال من خروش

آہ زیں نیزنگ و افسون وجود! وائے زیں تابانی و ذوق نمود!

تاقتن از آفتاب آموختم خاکدانے مردہ افروختم

خاکدانے با فروغ و بے فراغ! چہرہ او از عنلای داغ داغ!

آدم او صورتِ ماہی بہشت! آدمے یزداں کشتے آدم پرست!

تا اسیر آب و گل کردی مرا از طوافِ او غسل کردی مرا

ایں جہاں از نورِ جاں آگاہ نیست! ایں جہاں شایانِ مہر و ماہ نیست!

در فضائے نیلگون اورا بہل رشتہ ما نوریاں ازوے گل

یا مرا از خدمتِ او واگذار یا ز خاش آدَمِ دیگر بیا ر

چشمِ بیدارم کہ بود و کور بہ

اے خدا ایں خاکدان بے نور بہ

از غلامی دل بمبیسہ در بدن از عنلای روح گرد و بار تن

از غلامی ضعفِ پیری در شباب از غلامی شیرِ غاب افکنندہ ناب

از غلامی بزمِ ملت فرد فرد
این و آن با این و آن اندر نبرد

آں یکے اندر سجود این در قیام
کار و بارش چون صلواتِ بے امام

درفتد ہر فرد با فرد سے دگر
ہر زمان ہر فرد را درد سے دگر

از غلامی مردِ حق ز تار بند
از غلامی گوہر شس نا از جہنم بند

شاخِ او بے مہر گاہِ عریان ز بزرگ
نیست اندر جانِ او جس نہ بیم مرگ

کوہِ ذوق و نیش را دانستہ نوش
مردہ بے مرگ و عیش خود بدوش

آبرو سے زندگی در باخت
چوں خراں با گاہ وجود ساخت

مکنش بنگر محالِ او نگر
رفت و بود ماہ و سالِ او نگر

روز ہا در ماتم یک دیکر اند

در خرام از ریگِ ساعت کمتر اند

شورہ بوم از نیشِ کژدم خار خار
مورا و اثر در گز و عقرب شکار

صرصر او از نیشِ دوزخ نثار
زورقِ ابلیس را بادِ مراد

آتش اندر هوا غلطیده   شعله در شعله پیچیده
 آتش از دور بیچاره تلخ پوش   آتش تند رغو و دریا خروش
 در کنارش مار با اندرستیز   مار با با کفچه های زهر آیز
 شعله اشس گیرنده چون کلب عقور   هولناک و زنده سوز و مرده نور

در چنین دشت بلا صد روزگار

خوشتر از محکومی یک دم شمار!

در بیان فنون لطیفہ غلاماں

موسیقی

مرگ ہا اندر فنونِ بندگی   من چہ گویم از فسونِ بندگی
 نغمہ اوحسانی از نارِ حیات   ہمچو سیل افتد بدیوارِ حیات
 چوں دلِ او تیرہ سیمائے غلام   پست چون طمعش نواہائے غلام
 از دلِ افسردہ او سوز رفت   ذوقِ فردا لذتِ امروز رفت
 از نئے او آشکارا راز او   مرگِ یک شہر است اندر ساز او
 ناتوان و زار می سازد ترا   از جہاں بیزار می سازد ترا

چشم اور اشکِ پیہم سرمہ الیست   تا توانی بر نوائے او مایست

الحذر این نعمت موت است و بس   نیستی در کسوتِ صوت است و بس

تشنہ کامی؟ این حرم بے زخم است   در بجم و زیشِ ہلاکِ آدم است

سوزِ دل از دل بردنم می ہد   زہر اندر ساغرِ جسم می ہد

غم و وقسم است اے برادر گوش کن   شعلہ مارا چراغِ ہوش کن

یک غم است آن غم کہ آدم را خورد   آن عنیم دیگر کہ ہر عنیم را خورد

آن عنیم دیگر کہ مارا ہمدم است   جان ما از صحبتِ او بے غم است

اندر وہنگامہ ہائے غرب و شرق   بحر و دروے جملہ موجودات غرق

چوں نشیمن می کند اندر دلے   دل از و گرد و دیم بے ساحلے

بندگی از سرِ جان نا آگہی است   زان عنیم دیگر سرودِ او تھی است

من نمی گویم کہ آہنگش خطا است

بیوہ زن را این خنڈیوں و است!

نغمه بایتنند و مانند سیل   تا برد از دل غماں انجیل خلیل
 نغمه می باید جنوں پرورده   آتش در خون دل حل کرده
 از نغم او شعله پروردن توان   خامشی را جز و او کردن توان
 می شناسی؟ در سرود هست آن مقام   "کاندرو بے حرف می روید کلام"
 نغمه روشن چراغِ فطرت است   معنی او نقش بند صورت است
 اصل معنی را ندانم از کجاست   صورتش پیدا و با ما آشناست
 نغمه گر معنی ندارد مرده ایست   سوز او از آتشِ افسرده ایست
 رازِ معنی مرشدِ رومی کشود   فنکِ من بر آستانش در سجود
 "معنی آن باشد که بتاند ترا   بے نیاز از نقش گرداند ترا
 معنی آن نبود که کور و کر کند   مرد را بر نقش عاشق ترکند"

مطربِ ماحبِ لوه معنی ندید

دل بصورتِ لبت از معنی رمید!

مصنوی

ہمچنان دیدم فنِ صورت گری نے برا، سبھی درونے آوری
 ترا سبے در حلقہ دام ہو کس دلبرے باطا تو لے اندر نفس
 خسرو پیش فقیرے غرقہ پوش مرد کو ہرستانی ہنیم بدوش
 نازنینے در رویت حسنا نہ جو گئے در حنوت ویرانہ
 پیر کے از در و پیری داغ داغ آنکہ اندر دست و گل شد چراغ
 مطرب از غنہ بیگیاہ مست بلبلے نالیب و تار او گست
 نوجوانے از نگاہے خوردہ تیر کو دکے برگردن بابائے پیر

می چکد از خامہ ہا مضمون موت

ہر کجبا افسانہ و افسون موت

علم حاضر پیش آفل در سجود شک بنیفرود و یقین از دل ربود

۵ نوبور طبع اول میں بیشتر کاتب سے سہواً حذف ہو گیا تھا مضمون اس وقت ہوا جب کتاب تمام چھپ چکی
 صرف اس شعر کے لئے کتاب لکھی گئی تھی غلطی کا شکار کرنا آئے شروع میں لے مناسب نہ سمجھا۔ (محمد حسین)

بے یقین را لذتِ تحقیق نیست	بے یقین را قوتِ تحقیق نیست
بے یقین را عرشه با اندر دل بہت	نقشِ نو آوردن اورا مشکل است
از خودی دور است و رنجور است بس	رہبر او ذوقِ جمہور است و بس
حسن را در یوزہ از فطرت کند	رہزن و راہ تہی دستے زند
حسن را از خود برون جستن خطاست	آنچہ می بائست پیش ما کجاست
نقشگر خود را چو با فطرت سپرد	نقش او افکند و نقش خود ستورد
یک زمان از خوشیتن رنگے نزد	بر ز جارج ما گے سنگے نزد
فطرت اندر طلیسان بہفت رنگ	ماندہ بر قرطاس او با پائے رنگ
بے تیش پروانہ کم سوز او	عکس و نہر نیست در امر و زاو
از نگاہش رخنہ در افلاک نیست	زانکہ اندر سینہ دل بیباک نیست
خاکسار و بے حضور و شرمگین	بے نصیب از صحبت روح الامیں
فکر او نادار و بے ذوق ستیز	بانگِ اسرافیل او بے رستخیز

خوش را آدم اگر خالی شد نو بیزداں در ضمیر او ببرد
چوں کلمے شد برون از خوشیتن دست او تار یک چوب اور سن

زندگی بے قوت اعجاز نیست

ہر کسے دانندہ این راز نیست

آں ہنرمندے کہ بر فطرت فرود راز خود را بر نگاہ ما کشود

گر چه بحر او ندارد احتیاج می رسد از جوئے ما اور اخراج

چیں رباید از بساط روزگار ہر نگار از دست او گیرد عیار

حور او از حورِ حبت خوشتر است منکرات و مناش کافر است

آفریند کائنات دیگرے قلب را بخشد حیات دیگرے

بحر و موجِ خوش را بر خود زند پیش ما موحش گہر می ہنکند

زان فراوانی کہ اندر جان اوست ہر تہی را پر نمودن شان اوست

فطرتِ پاش عیارِ خوب و زشت صنعتش آئینہ دارِ خوب و زشت

عینِ ابرہہ سیم و عینِ آذر است دستِ او ہم بت شکن ہم بت گراست

ہر بنائے کمنہ را بر می کند

جملہ موجودات را سواں زند

در غلامی تن ز حباں گرد و تنہی از تن بے جاں چہ اُمید ہی

ذوقِ ایجاب و نمود از دل رود آدمی از خوشی تن غافل رود

بجر سیلے را اگر سازی غلام برفت از گنبد آئینہ فام

کیش او تقلید و کارش آذری ندرت اندر مذہب او کافر ہیست

تاز گیہا وہم و شک افزاندش کمنہ و فرسودہ خوش می آیدش

چشم او پر رفتہ از آئینہ کور چون مجب اور رزق او از خاک کور

گر ہنر این است مرگ آرزوست اندر روش داشت بی روش نکوست

طراوتِ دانا نمی گردد اسیر

گر چہ باشد داعی از نارِ حریر

مذہبِ غلاماں

در غلامی عشق و مذہب را فراق   آنکسین زندگانی بد مذاق
عاشقی بہ توحید را بردل زدن   وانگھے خود را بہر مشکل زدن
در غلامی عشق جز گفتار نیست   کار ما گفتار ما را یار نیست

کاروان شوق بے ذوق رحیل

بے یقین و بے سبیل و بے دلیل

دین و دانش را غلام ارزاں دہد   تا بدن را زندہ دار و حباں دہد
گرچہ برب ہائے او نامِ خداست   قبلہ او طاقتِ منانِ خداست
طاقتے نامش دروغ با فروغ   از بطون او نراید جس دروغ
این صنم تا سجدہ اش کردی خداست   چوں یکے اندر قیام آنی فناست

آں خدا مانے دہد جانے دہد	این خدا جانے بردنانه دہد
آں خدا کیست این صد پارہ ایست	آں ہمہ را چاره این بجایہ ایست
آں خدا در مان آزار منراق	این خدا اندر کلام اوفتاق
بنده را با خویشین خوگر کند	چشم و گوش و ہوش را کافر کند
چوں بجان عبد خود را کب شود	جاں بہ تن لیکن ز تن غائب شود
زندہ و بے جاں چہ راز است این نگر	با تو گویم معنی رنگیں نگر
مردن و ہم زسینن اے نکتہ رس	این ہمہ از اعتبارات است و بس
ماہیاں را کوہ صحرا بے وجود	بہر مرغیاں قعر دریای بے وجود
مرد کر سوزِ نوا را مردہ !	لذتِ صوت و صدا را مردہ
پیشِ چنگے مست و ہمسرا است کور	پیشِ رنگے زندہ در گور است کور
روح با حق زندہ و پائیدار است	ورنہ این را مردہ آں را زندہ ایست
آنکہ حقی لا بیوت آمد حق است	زسینن با حق حیاتِ مطلق است

ہر کہ بے حق زلیست جزمہ دار نیست
 گم چہ کس در ماتم اوزار نیست
 از نگاہش دیدنی ہا در حجاب
 قلب او بے ذوق و شوق انقلاب
 سوزِ مشتاقی بگردارش کجا
 نورِ آفتاب بگفتارش کجا
 مذہبِ او تنگ چوں آفاق او
 از عشا تا یک ترا شراق او
 زندگی باہر گراں بردہش او
 مرگ او پروردہ آغوش او
 عشق را از جہتِش آزار ہا
 از دشمن افسردہ گردونار ہا

نزد او آن کرے کہ از گل برنجاست

مہر و ماہ و گنبد گردان کجا است

از غلامے فوق دیدارے مجھے
 از غلامے جان بیدارے مجھے
 دیدہ او محنت دیدن نبرد
 در جہاں خورد و گراں خوابید و مرد
 حکمراں بکشایدش بندے اگر
 می نہسد بر جان او بندے دگر
 سازد آئینے گرہ اندر گرہ
 گویدش می پوش ازیں آئینے رہ

ریز پیز قمر کس بنماید شش   بیم مرگ ناگه سال افزایدش
 تا غلام از خویش گردانا امید   آرزو از سینه گردونا پدید
 گاه او را خلعت زیبا دهد   هم ز نام کار در دستش نهد
 مهر را شاطر ز کف بیرون جهانند   بیدق خود را به نرینی رساند
 نعمت امروز را شنیداشش کرد   تا بمعنی منت گرفتارشش کرد
 تن ستر ازستی مهر ملوک   جان پاک از لاغری مانند دوک
 گردد از زار و زبول یک جان پاک   به که گردد متریه تن با هلاک

بند بر پانسیست بر جان دل است

مشکل اندر مشکل اندر مشکل است

در فن تعمیر مردان آزاد

یک زماں با رفتگان صحبت گزین   صنعتِ آزاد مرداں ہم بہ میں
 خینر و کارِ ایک و سوری نگر   و انما چشمے اگر داری جگر
 خویش را از خود بروں آورده اند   این چنین خود را تماشا کرده اند
 سنگها با سنگها پیوسته اند   روزگار سے را آنے بستہ اند
 دیدن او بچیتہ تر سازد ترا   در جہانِ دیگر اندازد ترا
 نقشِ سونے نقشِ گرمی آورد   از ضمیرِ خوبرمی آورد
 ہمتِ مردانہ و طبعِ بلند   در دلِ سنگِ این دو لعلِ از جہند
 سجدہ گاہِ کیست این از من پیرس   بے خبر بار و داد جاں از تن پیرس
 واسے من از خوشیتن اندر حجاب   از فراتِ زندگی ناخوردہ آب

وائے من از بیخ و بن بر کنده از مقام خویش دور فکنده
 محکمی با از یقین محکم است وائے من نشان یقینم بے نم است

درین آن نیردے الا اللہ نیست

سجدہ ام شایان این در گاہ نیست

یک نظر آل گوهر نابے نگر تاج را در زیر مہتابے نگر

مر مرش ز آب رواں گردندہ تر یک دم آخبا از ابد پائندہ تر

عشق مرداں ستر خود را گفتہ است سنگ را بانوکِ مژگانِ سفتہ است

عشق مرداں پاک و رنگین چون بہشت می کشاید نغمہ با از سنگ و خشت

عشق مرداں نفتِ خوباں را عیا حسن را ہم پرودہ در ستم دہ دہ آ

ہمت او آنسوئے گردوں گذشت از جہان چنڈ چون بیوں گذشت

ز آنکہ در گفتن نیاید آنچه دید

از ضمیر خود نقابے بر کشید!

از محبت جذبہ ہاگرد و لبند   ارج می گیرد از ونا از محبتند
 بے محبت زندگی ماتم ہمہ   کار و بارش زشت نامحکم ہمہ
 عشق صیقل می زند فرہنگ را   جوہر آئینہ بخشد سنگ را
 اہل دل را سینہ سینا دہد   با ہنرمندان یدِ صینا دہد
 پیش او ہر ممکن و موجود مات   جملہ عالم تلخ و اُد شاخ نبات
 گرمی افکار ما از ناپاوست   آفریدن جان و میدان کار اوست
 عشق مور و مرغ و آدم را بس است   عشق تنها ہر دو عالم را بس است
 دلبری بے قاہری جادو گری است   دلبری با قاہری مغپیبری است

ہر دو را در کار ہا آئینت عشق

عالمے در عالمے آئینت عشق!

(عبدالمجید کوئل رسم)

باہتمام لالہ گوراندتہ مل کپور آرٹ پرنٹنگ و کس لائبریری میں چھپی
اور جاوید اقبال نے ”جاوید منزل“ میموریل ڈیپارٹمنٹ سے شائع کی

مِلنے کا پتہ

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون ہاری واڑہ لاہور

جاء

۱۔ ارارین میں

بجاس شہنشاہ نضال

۲۔ اساتذہ جامعہ

۳۔ اساتذہ مدرسہ

۴۔ اساتذہ مدرسہ

۵۔ اساتذہ مدرسہ

۶۔ اساتذہ مدرسہ

۷۔ اساتذہ مدرسہ

۸۔ اساتذہ مدرسہ

۹۔ اساتذہ مدرسہ

۱۰۔ اساتذہ مدرسہ

۱۱۔ اساتذہ مدرسہ

۱۲۔ اساتذہ مدرسہ

۱۳۔ اساتذہ مدرسہ

۱۴۔ اساتذہ مدرسہ

۱۵۔ اساتذہ مدرسہ

۱۶۔ اساتذہ مدرسہ

۱۷۔ اساتذہ مدرسہ

۱۸۔ اساتذہ مدرسہ

۱۹۔ اساتذہ مدرسہ

۲۰۔ اساتذہ مدرسہ

۲۱۔ اساتذہ مدرسہ

۲۲۔ اساتذہ مدرسہ

۲۳۔ اساتذہ مدرسہ

۲۴۔ اساتذہ مدرسہ

۲۵۔ اساتذہ مدرسہ

۲۶۔ اساتذہ مدرسہ

۲۷۔ اساتذہ مدرسہ

۲۸۔ اساتذہ مدرسہ

۲۹۔ اساتذہ مدرسہ

۳۰۔ اساتذہ مدرسہ

۳۱۔ اساتذہ مدرسہ

۳۲۔ اساتذہ مدرسہ

۳۳۔ اساتذہ مدرسہ

۳۴۔ اساتذہ مدرسہ

۳۵۔ اساتذہ مدرسہ

۳۶۔ اساتذہ مدرسہ

۳۷۔ اساتذہ مدرسہ

۳۸۔ اساتذہ مدرسہ

۳۹۔ اساتذہ مدرسہ

۴۰۔ اساتذہ مدرسہ

۴۱۔ اساتذہ مدرسہ

۴۲۔ اساتذہ مدرسہ

۴۳۔ اساتذہ مدرسہ

۴۴۔ اساتذہ مدرسہ

۴۵۔ اساتذہ مدرسہ

۴۶۔ اساتذہ مدرسہ

۴۷۔ اساتذہ مدرسہ

۴۸۔ اساتذہ مدرسہ

۴۹۔ اساتذہ مدرسہ

۵۰۔ اساتذہ مدرسہ

۵۱۔ اساتذہ مدرسہ

۵۲۔ اساتذہ مدرسہ

۵۳۔ اساتذہ مدرسہ

۵۴۔ اساتذہ مدرسہ

۵۵۔ اساتذہ مدرسہ

۵۶۔ اساتذہ مدرسہ

۵۷۔ اساتذہ مدرسہ

۵۸۔ اساتذہ مدرسہ

۵۹۔ اساتذہ مدرسہ

۶۰۔ اساتذہ مدرسہ

۶۱۔ اساتذہ مدرسہ

۶۲۔ اساتذہ مدرسہ

۶۳۔ اساتذہ مدرسہ

۶۴۔ اساتذہ مدرسہ

۶۵۔ اساتذہ مدرسہ

۶۶۔ اساتذہ مدرسہ

۶۷۔ اساتذہ مدرسہ

۶۸۔ اساتذہ مدرسہ

۶۹۔ اساتذہ مدرسہ

۷۰۔ اساتذہ مدرسہ

۷۱۔ اساتذہ مدرسہ

۷۲۔ اساتذہ مدرسہ

۷۳۔ اساتذہ مدرسہ

۷۴۔ اساتذہ مدرسہ

۷۵۔ اساتذہ مدرسہ

۷۶۔ اساتذہ مدرسہ

۷۷۔ اساتذہ مدرسہ

۷۸۔ اساتذہ مدرسہ

۷۹۔ اساتذہ مدرسہ

۸۰۔ اساتذہ مدرسہ

